

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Завршни мастер рад

Бугари у државним и политичким плановима

Кнежевине Србије 60' година 19. века

ментор: доц. др Данко Леовац

студент: Никола Јовић IS19/64

Београд, септембар 2020.

Садржај:

1. Увод	4
2. Српско-бугарски односи 1804-1878. године	7
Кратак преглед српско-бугарских односа у првој половини 19. века	7
Устанак 1850. - преломни догађај и изневерена очекивања	10
Питање Шоплука и Шопова- тачка раздора	11
Повратак Обреновића- ново побољшавање односа	12
Питање избеглица	14
Издавачка делатност Бугара у Србији	17
Прва бугарска легија- почетак војног организовања Бугара	20
Подизање бугарске просвете	24
Бугарско црквено питање- од савезника до противника	26
Планови о стварању заједничке државе- врхунац политичке сарадње	31
Друга бугарска легија- погоршавање односа	35
Смрт кнеза Михаила- неповратни суноврат	38
Намесништво- нове околности и нова погоршања	40
Доба Милана Обреновића- нестанак савеза и настанак независности	42

3. Балканска политика кнеза Михаила	44
Бомбардовање Београда и Канличка конференција	46
Београд и Цетиње- две српске престонице и једна дипломатска мисија	53
Србија и Румунија- питање оружја и могућности сарадње	56
Србија и Грчка- односи у сенци Критског устанка и бугарског црквеног питања	59
Предаја градова- нове околности и нова политика	63
4. Државни и политички планови за ослобођење и уједињење	67
Национално-ослободилачки комитет	67
Пројекат Љубомира Ивановића	71
5. Закључак	73
6. Литература	75

1. Увод

За 19. век се у историографској науци често може наћи више епитета и придева. Најчешће се о њему говори као о „дугом 19. веку“¹ насупротив „кратком 20. веку“² узев у обзир нагомиланост историјских догађаја која је додатно условила његову дуготрајност, која се на моменте чинила бесконачним. Насупрот томе, приближније и примереније теми нашег истраживања, Илбер Ортајл, савремени турски историчар, дао је индикативан наслов свом најпознатијем делу, које се бави историјом Османског царства у 19. веку, назвавши га „Најдужи век империје“³. Између ове две крајности, између европског „дугог“ и османског „најдужег“ века, смештен је и наш, српски 19. век, који грубо можемо одредити као период који почиње 1804. а завршава се 1918. године. У тај период смештено је доба од васкрса српске државности до заокруживања југословенског етничког простора стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1.децембра 1918. године, што је, уз све мане и недостатке тог процеса, ипак виђено као логичан завршетак онога што је започето Карађорђевићевим устанком у Тополи 14.фебруара 1804. године. Тај век је на Балкану обележен узалудним покушајима Османске империје да спречи потпуни распад и поврати некадашњу моћ и утицај и супротно томе, тежњи балканских народа да се коначно и дефинитивно ослободе њеног јарма и крену самостално својим путем државотворности. У том процесу балкански народи су често били упућени једни на друге, јер се Porta олако могла обрачунати са сваким од њих понаособ, али са организованим отпором више актера доста теже. То је условило бројне преговоре о сарадњи, тајне састанке на неутралним локацијама, мноштво потписаних споразума (од којих је мало њих заправо заживело), испомоћ у тешким моментима, циркулацију новца, оружја, муниције и добровољаца широм полуострва и бројна друга средства коришћена да би се постигао историјски циљ зацртан одавно а остварен тек 1912./1913. године- ослобођење и уједињење балканских народа у њихове засебне националне државе. Пут до тог циља није био кратак а нарочито није био лак. У читавом том процесу неколико периода и личности се могу издвојити као (дугорочно гледано) најважнији за остварење тог циља. Међу њима почасно место свакако

¹ E. Hobsbawm, *The Age of Revolution: 1789-1848*, New York: Vintage; 1st Vintage Books ed edition, 1996.

² E. Hobsbawm, *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London: Abacus, 1995.

³ И. Ортајли, *Најдужи век империје*; превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд: Српска књижевна задруга, 2004.

заузима српски кнез Михаило III Обреновић, владар кнежевине Србије у два наврата (1839-1842 и 1860-1868), који је (нарочито за време своје друге владавине) успео да окупи и организује балканске народе као ниједан владар пре њега у оно што ће неформално бити познато као Први балкански савез. Потписавши споразуме са Црном Гором, Грчком и Румунијом, те организовавши Бугаре из хетерогене, међусобно неповезане и раштркане масе у компактне политичке, просветне, црквене па и војне целине и организације, српски кнез је утро пут ономе што ће бити познато као Балкански савез из 1912. године. Да то није био први савез тог типа, биће приказано и објашњено у самом раду, као и чињеница да први документи о стварању једне веће јужнословенске државе нису били уперени ка уједињавању југословенских народа, већ државној заједници Срба и Бугара у једно Јужнословенско царство, на чијем челу би био цар Михаило, где би главни град вероватно био Београд а држава, управа, просвета и црква организована по двојном принципу, српско-бугарском, у складу са етничким распоредом становништва на територијама будуће државе. Да ово нису биле само „приче у празно“ сведоче и бројни договори и документи који су остали као сведочанство на овај период и ову идеју која је на крају крајева остала само утопија и „мртво слово на папиру“. Ипак, чак и као таква, она представља врхунац и кулминацију српско-бугарских односа у време друге владавине кнеза Михаила, који су (узев у обзир контекст и све околности) у том периоду врло вероватно били на највишем нивоу икада, у историји српско-бугарских односа. Управо Бугарима и Бугарској, поред Босне и Херцеговине и српског живља тамо који је непрекидним устанцима у том периоду јасно говорио да жели слободу од „болесника на Босфору“, је кнез Михаило посвећивао највећу пажњу у својим плановима за стварањем шире балканске коалиције за ослобођење од Турака и заокруживање српских и јужнословенских територија у једну државу. Још за време прве своје владавине кнез је био веома емпатичан према Бугарима, који су још за време прве владавине његовог оца кнеза Милоша, у великом броју долазили у Србију као политички емигранти како би се склонили од турске репресије и страховладе. Ова његова, слободно се може рећи, бугарофилија, достигла је свој врхунац током његове друге владавине када је овом питању посвећена највећа пажња и када је оно вођено са највећим ентузијазмом и залагањем, који је у више наврата ишао чак и на српску штету. Кнез је у Београду окупио главне људе бугарског националног покрета и српска престоница је убрзо постала престоница

бугарског револуционарно-ослободилачког организовања и деловања. Главни лик током тог периода био је Георги С. Раковски, који је у Београду годину дана издавао новине „Бугарски лебед“, политичко-пропагандни недељник, тадашње главно гласило бугарске емиграције. Поред тога, Раковски је био на челу Прве бугарске легије, која је представљала прву компактну бугарску војну формацију, која је била устројена по начелу војног организовања а не герилских група (у којима ни Бугари, као ни остали балкански народи, нису оскудевали), те је као таква представљала заметак будуће бугарске војске. Поред тога, у Београду су штампане и превођене бугарске просветно-црквене књиге, стипендирани су бугарски ђаци за школовање у земљи и иностранству, стварана је мрежа агената широм Бугарске за потребе надлазећег устанка као неминовног дела свеопштег рата са Турцима, помагано је бугарско црквено питање у Цариграду и још много тога што је допринело да се и „бугарски елемент“, до тада махом незаинтересован и неорганизован, активно укључи у борбу за своја права и слободу, као неодвојиви део тежњи балканских народа за ослобођењем и уједињењем. У складу са тим, у раду ће хронолошки и тематски бити обрађена српско-бугарска сарадња у овом периоду, из позиције српских политичких руководиоца, у контексту свеопштих балканских и европских прилика тога доба. Завршна оцена ће бити усмерена ка изражавању „општег суда“ о овој сарадњи и потоњим, дугорочним последицама и импликацијама које је оно имало на историју ова два народа.

2. Српско-бугарски односи 1804-1878. године

Кратак преглед српско-бугарских односа у првој половини 19.века

У склопу вишевековних српско-бугарских односа, период 1804-1878. године представља засебну целину, где је последњих 18 година нарочито значајно за тему нашег истраживања. Наиме, почев од Првог српског устанка (и великог интересовања који је изазвао у читавој Европи, а нарочито на Балкану међу поробљеним народима, па и Бугарима) па до Берлинског конгреса 1878. године, када је створена независна Бугарска а Србији такође призната независност, српско-бугарски односи су имали један трајни и непрекинути низ и изглед; поробљени Бугари су ка аутономној Србији дизали главу, дивили јој се и од ње очекивали (и добијали) помоћ за сопствено ослобођење и уједињење. Централна област интеракције био је Видински пашалук тј. данашња западна Бугарска, погранична област која се налазила десно од источних граница кнежевине Србије. То се показало још у Првом српском устанку јер се српско-турско ратовање широко одразило и на прилике у Бугарској. С друге стране, процеси ослободилачког покрета у бугарском делу видинског пашалука и другим крајевима Бугарске нису били без значаја и за сам исход борби Срба са турском војском на Тимоку и Старој планини.⁴

Још тада је устаљен принцип укључивања Бугара у све револуционарно-ослободилачке активности Срба, који су увек имали веће и шире циљеве од пуког ослобођења још једног пашалука. Примера ради, још крајем зиме Милоје Петровић, командант српског фронта према Нишу и Пироту, желећи да прошири устанак према Софији и Знепољу, послао је у различите крајеве Бугарске поверљиве људе који би позивали хришћане да се дижу на оружје.⁵ За време Другог српског устанка, пошто је био доста краћи од Првог и ограничен на Београдски пашалук, није било потребе за ангажовањем Бугара, али је зато током прве владавине кнеза Милоша успостављена сарадња која је била на веома високом нивоу. Са своје стране, при крају руско-турског рата (1828-1829), кнез Милош се залагао за

⁴ В. Стојанчевић, *Први српски устанак према Бугарској и Бугарима*, Београд: Историјски гласник, 1954, 128.

⁵ В. Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, Београд: Историјски институт, 1988, 65.

ослобођење бугарског народа, исто као и за Србе у Османском царству и непрестано је нудио Русима да подигне један велики српско-бугарски устанак у позадини турске војске.⁶

Након овог рата долази до првог већег прилива бугарских избеглица у Србију, што је тренд који је трајао све до 1878. године. Ослобођењем Крајине и Тимока 1833. године усталила се источна граница Србије и Турске на Старој планини и Тимоку и ту ће остати све до Берлинског конгреса. Након 1833. долази до неколико устанака поробљених Срба и Бугара који нису дочекали ослобођење овај пут и након пропасти тих устанака до нових таласа избеглица у Србију; белградичка буна је избила 6.августа 1836. године, да би се наредне године подигли сељаци из берковачке нахије.⁷ У овом периоду виђен је и почетак издавачке делатности Бугара у Србији, наравно обилато потпомогнуто средствима српских власти. За време кнеза Милоша Београд и Крагујевац постали су важни штампарско-издавачки центри за бугарску књигу и нову бугарску књижевност.⁸ Што се тиче књига које су штампане, прве две, штампане у Београду биле су Аритметика од Христаки-Хрисанта Павловича (Дупничанина) и Часослов од Николе Карастојановича (родом из Самокова), прва световна а друга црквена књига.⁹ Ово је индикативно због тога што је просветно питање за Бугаре у читавом периоду њихове националне еманципације било неодвојиво од духовног тј. црквеног, пошто нису имали своју самосталну Цркву већ су били потчињени Васељенској патријаршији у Цариграду.

Оно што ће по питању Бугара радити интензивно и непрестано током своје друге владавине, кнез Михаило је започео још током свог првог „мандата“; за време његове прве владавине 1839-1842. године Србија је и даље прихватала бугарске избеглице, који су долазили из својих крајева да би се заштитили од прогона и пљачке. У Србији су Бугари штампали већи број књига за потребе својих школа и цркава, уживајући благонаклоност српских власти, кнеза Михаила и митрополита Петра, мада материјална помоћ бугарским издавачима није била тако велика као у Милошево време.¹⁰ Такође, кнез је примао честе

⁶ Исто, 85.

⁷ Исто, 91.

⁸ Исто, 96.

⁹ Исто, 97.

¹⁰ Исто, 115.

тужбе и жалбе потлачених Бугара и трудио се да их заступа код турских паша и Порте, те да на руском двору проба да издејствује интервенцију по питању њихових права.¹¹

Када је реч о уставобранитељском периоду српске историје (1842-1858) он је за питање српско-бугарских односа интересантан пошто је у том периоду донесен један програмски документ који изазива полемике и дан-данас; реч је о „Начертанију“ Илије Гарашанина.

Наиме, најпре је Адам Чарториски, пољски политичар и револуционар, саставио своје „Савете“ (под утицајем британског публицисте и дипломате Дејвида Еркарта). Затим је Франтишек Зах, чешки војни теоретичар и потоњи генерал српске армије, саставио један свеобухватни „План“ за српско и југословенско ослобођење и уједињење, да би затим, инспирисан тим, Гарашанин преузео план не одступајући од суштинских питања, те уз неколико измена и корекција, објавио га као „Начертаније“ 1844. године. У овом документу Гарашанин је дао много шире међународне оквире овом документу уневши југословенску компоненту у политичко решавање српског питања, те изразивши потребу за много јачим ослоном Србије на политичке снаге оличене у пољској емиграцији Адама Чарториског и Француске која је придавала велики значај Источном питању, притом задржавши кнез-Милошеву концепцију и о међубалканској сарадњи, пре свега са Бугарима, али и са Грцима и Албанцима (хришћанима).¹² Пошто је овај план, у складу са дугогодишњим Гарашаниновим вођењем спољне политике Србије поред неколико династичких смена, био преовлађујући, у свим потоњим документима (нарочито спољнополитичким) са Бугарима се доста рачунало и сам Гарашанин је у њих полагао велике наде, што ће у наставку рада бити темељно образложено.

Током уставобранитељског периода било је активно Тајно демократско панславистичко друштво чији је идејни творац и оснивач био Дубровчанин Матија Бан и које се залагало за „свесрбско ослобођење и удружење свију словенски племена“ а у саставу је имало и доста припадника бугарске емиграције, попут архимандрита Неофита, Илариона и Николаја, Константина Раноса, калуђера Максима и бројних других.¹³

¹¹ Исто.

¹² Владимир Стојанчевић, *Балканска политика Србије за ослобођење српског народа у Турској 1804-1878*, Лесковац: Народни музеј Лесковац, 2005, 95.

¹³ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 146.

Устанак 1850. - преломни догађај и изневерена очекивања

Преломни моменат дошао је тачно на половини 19. века и одразио се на потоњи развој српско-бугарских односа у великој мери. Наиме, после пропасти националних револуција широм Европе 1848./1849. године, дошло је до одмазде конзервативних и реакционарних режима против присталица идеја националног и социјалног ослобођења, па је у складу са тим и Османска империја под изговором заштите граница и унутрашњег поретка повећала своје полицијско присуство и бруталност у пограничним крајевима оријентисаним према Србији (Видину, Нишу, Приштини и Новом Пазару). Због тога је у пролеће 1850. године дошло до великог оружаног устанка у западним крајевима Видинског санцака предвођеног баш-кнезовима неколико нахија: Петком Мариновићем из села Грамаде, Кулске нахије, Јованом Анђелов(ић)ем из села Метковца Ломпаланачке нахије и Цолом Тодоровићем из села Толовице Белоградичке нахије.¹⁴ Одсуство директног и већег ангажовања Србије у овом устанку резултовало је великим разочарањем устаника и читавог становништва на том подручју, које није било „дефинитивно“ ни у српском ни у бугарском етничком корпусу и које је после ове „издаје“ од стране српских власти све више потпадало под утицај бугарске просветно-црквене пропаганде. Оваква политика, показало се после 1850. године, је била преломна и пресудна за даље опадање до тада неспорног утицаја Србије у крајевима западне Бугарске, познатијем као Шоплуку.¹⁵

¹⁴ Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија : (1839-1868) : наслеђе на југу*, Београд, Еволута , 2016.

¹⁵ Исто.

Питање Шоплука и Шопова- тачка раздора

Као што је раније речено, становништво Видинског санџака, познатијег као Шоплук, било је веома „флуидно“ у поимању етничког и националног идентитета.

Историјски гледано, постојала су три основна гледишта овог питања;

- 1) да су Шопови саставни део бугарског народа,
- 2) да чине прелазну етничку флуидну масу без јасно одређене националне свести,
- 3) да припадају словенско-српском народу, односно најисточнијем варијетету српског етничког корпуса.¹⁶

За ове крајеве нарочито се интересовао и Вук С. Караџић, који је овом питању прилазио, у складу са својим усмерењем, првенствено са лингвистичко-филолошког становишта. Још 1827. године, у научној полемици са чувеним славистом Павлом Јосифом Шафариком, Вук је рекао о проблему Шоплука и Шопова (као ширем проблему у територијалном и етно-лингвистичком смислу) да се Срби не смеју „бугарити јер не само да Лесковчани и Приштинци нису Бугари, него и сами Видинци, Ћипровчани и Пироћанци то нису, јер су по језику ближи Србима него Бугарима.“¹⁷

Да ови простори нису били место само етно-лингвистичког и географског неслагања, већ нажалост и црквеног, показује и то што је овај простор био оличен у великој утемељености и наслеђу српске цркве и светосавља. На пример, Самоковска каза на југоистоку од Софије и манастир Рило су дуго били главни центри српског црквеног, духовног и културно-историјског утицаја, нарочито по укидању обновљене Пећке патријаршије 1766. године. У тим епархијама је касније основана Егзархија имала, због искључивости своје верско-црквене организације и црквено-политичке асимилације и бугаризације, извесних тешкоћа око истискивања, заправо искорењивања било какве српске верско-црквене, језичко-образовне или културно-историјске традиције.¹⁸ Пошто ће питање бугарске Егзархије бити посебно обрађивано у наставку, овом приликом нећемо подробније улазити у проблематику српско-бугарског црквеног спора.

¹⁶ Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, Београд: Институт за политичке студије, 2005, 44.

¹⁷ Исто, 45.

¹⁸ Исто, 55.

Повратак Обреновића- ново побољшавање односа

Повратком династије Обреновић на власт у Србији српско-бугарски односи су почели да се додатно побољшавају. Настављајући током своје друге владавине јачање српско-бугарске сарадње, кнез Михаило је имао увид у значај и стратешки карактер ове сарадње. Традиционална упоришта бугарске емиграције, из којих су ширили своју пропагандну и национално-ослободилачку активност, била су Одеса у Руској царевини и Букурешт у Кнежевини Румунији. Кнез Михаило је овим градовима придружио и Београд. Ту су Бугари образовали своју легију коју су обучавали српски официри, ту су издавали своја два листа, Дунавски Лебед и Восток, ту се школовао велики број бугарских омладинаца. У Србију се склањао велики број бугарских емиграната, који су бежали од турског зулума.¹⁹

Са стратешке тачке гледишта, узев у обзир то да је Бугарска пространа и многољудна земља, а бугарски народ уз српски најбројнији на Балканском полуострву, та територија је била од великог значаја за опште ослобођење балканских народа. Са тог простора се озбиљно могла угрозити Османска империја и ту се могао подићи велики устанак у случају рата балканских држава са Турцима, чиме би се лакше дошло до победе у том рату. Централна саобраћајница царства, Цариградски друм, пролазила је кроз бугарске територије и њеним заузимањем пресекао би се пут који преко Једрена и Софије води на границе Србије и према турским провинцијама у Босни и Албанији.²⁰

Поред тога, бугарски народ је сматран за веома близак, па чак и истоветан на неки начин српском, те су те културне везе додатно служиле као фактор сједињавања у заједничком послу усмереном ка ослобођењу и борби против заједничког непријатеља.

Током друге владавине кнеза Михаила српско-бугарски односи су били на историјском врхунцу. Главне четири тачке које се издвајају као најбољи показатељ тих односа јесу:

1. Прихватање и организовање бугарских емиграната окупљених око Георгија С. Раковског и финансирање његовог листа „Дунавски лебед“,
2. Политичка сарадња са представницима бугарског комитета из Букурешта,

¹⁹ Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд: Балкански институт, 1937, 92.

²⁰ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 169.

3. Оснивање, финансирање и организовање прве бугарске војничке, добровољачке формације познатије као Прва бугарска легија 1861./1862. године, потом и Друге легије 1867-1868. године и
4. Склапање политичког споразума српске владе и бугарског (тзв. „Старијег“) комитета у Букурешту 5.априла 1867. године о савезу и стварању српско-бугарске државе са седиштем у Београду, на чијем челу би био кнез Михаило.²¹

²¹ Исто, 170.

Питање избеглица

Што се тиче прихватања избеглица из Бугарске, овај „тренд“ је достигао драстичне размере шездесетих година због спољашњих чиниоца који су утицали на велика померања становништва на два краја два царства; због лоших и нетрпељивих односа између Руса и Татара са једне и Турака и хришћанских поданика са друге стране, настали су таласи селидбе Татара са Крима на просторе Османског царства и са друге стране селидбе Срба и Бугара из босанског и видинског санцака у Србију тј. Русију. Посреди је била својеврсна размена становништва, иако су обе стране (макар декларативно) хтеле да спрече одлазак својих поданика друге вере. Наиме, током и после Кримског рата, у знак одмазде према кримским Татарима који су у великом броју били против Руса у овом рату, почело је велико и систематско исељавање њих са Крима у Османско царство. Највећи део је био насељен дуж дунавске обале, у данашњој Бугарској и Добруци, на имања оних Бугара који су бежали у Србију од турских репресија и терора. Према савременим турским проценама, ту је смештено у периоду 1860-1861. године око 70-100 хиљада колониста.²² План руских власти је био да смањењем броја Татара смање број „нелојалних елемената“ у царевини и да на њихова насеља доведу протеране Бугаре, а план турских власти да повећају концентрацију муслимана у својим балканским провинцијама, где би ови служили за умиривање честих побуна потлачених хришћана.²³ Руси су активно агитовали и позивали бугарско становништво да дође на Крим јер напуштена имања није имао ко да обрађује. У склопу руског конзулата у Видину био је успостављен регистрациони центар за пријем и прихват избеглица.²⁴ Овоме су се жестоко противили српска влада и бугарска емиграција у Србији. Србија је пре свега била узнемирена насељавањем Татара на својим границама јер је доживљавала ту меру као претњу сопственој безбедности. Исељавање хришћана у Русију, али и у Србију, које се одвијало паралелно, само је погоршавало стање ствари у смислу промене верске и националне структуре суседних области.²⁵

На ове миграционе токове српске власти су одговориле на два начина; са једне стране организован је „Одбор за помоћ избеглицама“ на чијем челу су били митрополит Михаило, Јеврем Грујић и Стевча Михаиловић. Одбор је сакупио средства од којих је

²² Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије: 1861-1880*, Београд: Историјски институт, 2004, 32.

²³ Исто, 33.

²⁴ Исто, 34.

²⁵ Исто.

помагао избеглицама да се сместе и прилагоде у новој средини. Тај одбор је био део ширег, Средоточног или Српског одбора, на чијем челу су били Арсеније Јовановић Баталака, Атанасије Николић и Франтишек Фрања Зах, који је за задатак имао помагање јужнословенских народа у Турској, нарочито у српским етничким крајевима.²⁶

Са друге стране, покренута је „субверзивна“ пропаганда против руског агитовања за иселјавањем, што је резултовало привременим захлађењем односа између Руса са једне и Срба и Бугара са друге стране. Из Београда је негативно и критички о овоме писао „Дунавски лебед“, политичко-информативни лист који је уређивао Георги С. Раковски, вођа бугарске емиграције у Србији, и који је излазио на бугарском и француском језику. Лист је имао изразити антитурски карактер: са једне стране штампао је извештаје о политичким приликама у Бугарској, а на другој је жигосао недела турске управе над Бугарима.²⁷ Раковски је у овом периоду у овим новинама писао веома критички о овом плану Турака и Руса. У исто време по Бугарској је кружио један памфлет-брошура чији је аутор такође био Раковски, под насловом „Пресељење у Русију или руска убиствена политика за Бугаре“. О томе је Филип Христић извештавао Илији Гарашанину, говорећи да је састављена једна бугарска брошура у Букурешту у неколико хиљада примерака и већ се дели по читавој Бугарској. Што се тиче њеног дејства, сматрало се да ће то бити озбиљан удар за руску политику замене становништва.²⁸ Хитном реакцијом руског конзула у Румунији све брошуре су заплењене али то није био крај ове афере, напротив; руски конзул је успео да заплени свих 3.000 примерака, али узалуд, јер се у међувремену штампало 3.000 нових, који су пренети у Бугарску и раздељени.²⁹ У трећем јављању Гарашанину по овој теми, Христић му пише да је Раковски отишао у Калафат и да одатле озбиљно делује против иселјавања Бугара. Рачунало се да је преко 15.000 људи већ иселјено, па су и Турци почели да раде на томе да се иселјавање колико-толико осујети.³⁰

²⁶ Владимир Стојанчевић, *Балканска политика Србије за ослобођење српског народа у Турској 1804-1878*, 107.

²⁷ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 176.

²⁸ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса : (1856-1878)*. Књ. 1, 1856-1866 /приредили Василије Крестић, Радош Љушић; уредник Васа Чубриловић, Београд, САНУ, 1983. 199.

²⁹ Исто, 202.

³⁰ Исто, 203.

Српска страна је чинила све што је могла у својим напорима да одврати бугарске (па и српске) породице од исељавања са својих огњишта у Русију или у Србију, јер се тиме слабио етнички карактер тих области које су биле предодређене за ослобођење, а јачао се муслимански фактор досељавањем Татара на њихова огњишта. Ипак, они који су дошли су дочекани срдечно и са добродошлицом те емпатијом од стране власти и нарочито домаћег становништва.³¹ У складу са тим, требало је озаконити ово ново стање ствари и законски уредити статус избеглица. Донесена је Уредба о поступању са бегунцима 1. фебруара 1860. године, која је прописивала да се страним властима могу изручавати искључиво злочинци и то уз одговарајуће судске доказе, док сви други бегунци имају право на заштиту, чиме су јасно циљане бугарске и српске избеглице и неутралисана могућност њиховог „враћања“ Турској након преласка у Србију.³² Затим је догодине донета и Уредба о насељавању избеглица из Османског царства, 17. априла 1861. године. Она је донесена из два разлога; са једне стране Русија је обуставила давање новчане помоћи бегунцима, чиме је комплетан финансијски терет њиховог издржавања падао на српски буџет и са друге хтело се постићи побољшање односа са Портом уочи почетка Гарашанинове мисије у Цариграду, која је имала за циљ уклањање једног од многих спорова између султанове и Михаилове власти.³³ Нове избеглице из Видинског и Нишког санцака су долазиле у Србију све до јесени 1861. године и они су равномерно распоређивани по општинама у Србији.³⁴ Уредба о насељавању бегунаца је допуњена 28. октобра 1861. године чиме је прописано да општине помажу новим насељеницима у новцу и жити, а избеглице је помагао и Одбор општине београдске за помоћ бегунцима.³⁵

³¹ Леополд фон Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд: Парна штампарија Дим. Димитријевића, 1892., 453.

³² Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије: 1861-1880*, 62.

³³ Исто, 66.

³⁴ Исто, 100.

³⁵ Исто, 102.

Издавачка делатност Бугара у Србији

Као што је раније речено, прве бугарске књиге су изашле у Србији још 30' година 19. века. Међутим, ова издавачка делатност, под патронатом српске владе, достигла је врхунац 60-их година, када су одређено време у Београду излазиле бугарске новине „Бугарски лебед“ и „Восток“, штампане су историјске, просветне, културне и црквене књиге, те превођене са бугарског на српски и обрнуто. Што се тиче „Дунавског лебеда“, реч је о листу који је уређивао и водио Георги С. Раковски, најпознатији и највећи бугарски револуционар и просветни радник тог периода. Идући ка Новом Саду, посетио је први пут Београд те 1857. године, али се није дуже задржавао. У Новом Саду је тесно сарађивао са Светозарем Милетићем, Јованом Јовановићем Змајем, Михаилом Полит-Десанчићем и осталим српским политичким, просветним и културним вођима из дунавске монархије. Тамо је кратко уређивао „Блгарску Дневницу“, новине које су излазиле током 1857. године и које су веома критички писале о турском феудалном систему, грчкој црквеној хијерархији и Цариградској патријаршији те о негативним последицама деловања свих ових чинилаца на бугарски народ у Турској.³⁶ После 18 издатих бројева аустријске власти забраниле су ове новине а Раковски је морао да напусти Нови Сад. За овај период његовог живота, проведеног у Новом Саду, треба поменути и тамо штампану његову поему „Горски путник“ и чланак у новинама Седмици под називом „Нема ли изгледа за спојење књижевног језика код Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца?“, где је заступао идеју стварања једног заједничког књижевног језика за све Јужне Словене.³⁷

Из Влашке је 1860. године Раковски други пут дошао у Србију. Дobar пријем код српских власти је учинио да ова његова краткотрајна посета постане доста дужа. Ту је његов највећи допринос у издавачком смислу био „Дунавски лебед“. Ове новине су излазиле од 1. септембра 1860. до 14. децембра 1861. године на бугарском језику, а касније су битнији чланци штампани и на француском језику, како би се и европска и светска јавност могла упознати са садржајем, који је углавном био оријентисан на расправе о политичким и

³⁶ Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878.*, 187.

³⁷ Исто, 188.

економским приликама у Турској, односу Порте и потлачених народа, деловању Цариградске патријаршије и о стању бугарске просвете и школства.³⁸

Одјек поводом покретања ових новина био је велик. Тако, на пример, Јосиф Даниелов, новинар из Истанбула, пише да су сви Бугари дочекали излазак ових новина блиставих (сузних) очију, да се клицало Раковском, да се говорило да ће ове новине отићи у историју као најсветији споменик, те да су перципиране као свеоште и народне новине.³⁹ Уређивачки тон је испрва био веома умерен. Раковски је хтео да привуче пажњу великих европских сила и да изнуди њихову помоћ у решавању бугарског питања. Нарочито је акцентовао црквени проблем, тачније непостојање засебне бугарске цркве, где је постојала субординација Васељенској патријаршији са седиштем у Цариграду. Да је реч о првенствено жељи за остварењем засебне цркве како би се „заокружила“ бугарска нација у склопу напора да се створи засебна бугарска национална држава, показао је и случај који се догодио на Васкрс 1861. године, када су бугарске верске вође Иларион и Авксенти протерани из Цариграда, што је довело до великих сукоба између тамошњих Бугара и турских органа реда. Ипак, у летку који је пратио издање Лебеда од 29. априла 1861. године Раковски је рекао да ту није посредни црквено питање, већ најпре борба за „веома свету и веома драгу националност.“⁴⁰

Српске власти су имале великих последица и притисака од стране турске и других влада широм Европе због безрезервне и потпуне подршке овим новинама. Јер бранећи Раковског и писања „Дунавског лебеда“, српска влада се излагала и притисцима које су на њу вршили конзули великих сила, потписница Париског мировног уговора, те је чак и ризиковала да развој српско-турских односа, великим делом због Бугара, доведе до таквог погоршања које би могли изазвати и крупније стране интервенције у Србији.⁴¹ У склопу одлука Канличке конфереције (о којој ће бити више речи у наредном поглављу), српска влада је морала да распусти све политичке и друге антитурске активности бугарске емиграције. Тада је окончано једногодишње излагање „Дунавског лебеда“ у Београду.

³⁸ Исто, 190.

³⁹ Veselin Nikolov Traïkov, *Georgi Stoikov Rakovski: a great son of Bulgaria and a great friend of India*, New Delhi, Northern Book Centre, 1987.,113.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугару 1804-1878*, 176.

Поред „Дунавског лебеда“ Раковски је штампао и књигу „О Асену Првome“ и „Краткое разсуждение“, те „Глас једног Бугарина“ (у Земуну 1869. године), „Отговор на богословскаја грчка брошура“ и раније поменути брошуру о иселењу Бугара у Русију.⁴²

Осим Раковског, постојало је још доста случајева када је српска влада новчано помагала објављивање књига на бугарском и њихово превођење на српски. Треба поменути Јована Х. Касабова, који је похађао право на Лицеју и писао Попечитељству (министарству) просвете да се његово дело „Најновија историја србска“, написана на бугарском језику, штампа у 800 примерака, што му је и одобрено.⁴³ Стефан Верковић, познати сакупљач народних песама и старинар, током свога боравка у Македонији је сакупљао бугарске народне песме и штампао их у српској државној штампарији, посветивши их тадашњој српској кнегињи Јулији, жени престолонаследника кнеза Михаила. Њему је опроштен део дуга за штампање овог дела које је имало за циљ подизање националне свести.⁴⁴

⁴² Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878.*, 190.

⁴³ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса*, 126.

⁴⁴ Исто, 130.

Прва бугарска легија- почетак војног организовања Бугара

У складу са општим војним организовањем у Србији, као главном делу у склопу свеопшних припрема за коначни обрачун са турском управом у Србији, кнез Михаило је већ почетком своје владавине заузео тврд „милитаристички“ курс јер је за главни задатак своје владавине сматрао рат с Турцима, при чему се морала нарочита пажња посветити војсци.⁴⁵ Стајаћа војска која је до тад постојала је била доста слаба и неорганизована; бројала је свега 2.529 људи, окупљених у два батаљона пешака, једну батерију топова и један ескадрон коњаника. Министарство војно је било само једно одељење у склопу министарства унутрашњих дела до 1862. године, када је издвојено као посебно министарство, Законом о централној државној управи. Постојала је једна официрска школа у Београду и једна тополивица у Крагујевцу.⁴⁶ Поред тога, кнез Михаило уводи 17. августа 1861. народну војску, у коју су спадали сви Срби од 20 до 50 година старости, подељени у две класе; једна одмах спремна за покрет и дејство и друга као резерва.⁴⁷

У складу са тим, почело се и са војним организовањем бугарске емиграције у Србији. Главну улогу ту је играо, као и код издавачке делатности, Раковски. Уз пуну подршку и помоћ српске владе он је почео рад на организовању бугарске емиграције у „Бугарску легију“. Време настајања и бројни састав ове војне формације нису тачно познати. Георги Константинов, бугарски историчар који је детаљније проучавао то питање, сматрао је да је кнез Михаило, реорганизујући српску војску, ступио у преговоре са бугарским емигрантима, поверивши Раковском мисију да створи једну легију од 1000 бораца који би дејствовали заједно са српском регуларном војском. Раковски долази у контакт са многим Бугарима из Турске, Влашке и Русије, и убрзо окупља око себе знатан број легионара, међу којима су се налазили и Левски, Иљо војвода, Стефан Караца, Васил Друмев, В. Д. Стојанов, Ив. Касабов и бројни други.⁴⁸ Њен оперативни задатак је био да у случају рата Србије са Турском пређе у Босну и Херцеговину, Стару Србију и Бугарску и да одатле подиже народ на устанак и тако отежа позицију Турцима.⁴⁹

⁴⁵ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила 1858-1868*, Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1923, 168.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Г. Константинов, *нав. дело*, 83.

⁴⁹ Владимир Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку*,

Са њеним формирањем је почето на пролеће 1862. године, а њено бројчано стање је тешко утврдити, иако се обично мисли да је на врхунцу имала око 600 људи.⁵⁰ Легија је замишљена као војничка организација касарнско-војничког типа. Њене полазнике су обучавали српски официри и подофицири а све што се тицало трошкова у виду опреме, хране и чак „депарца“ за регруте је плаћала српска влада. Раковски је номинално сматран за њеног главног заповедника и носио је официрску униформу, док су легионари носили униформе са амблемима и симболима из бугарске историје, те користили бугарску заставу и бугарски језик у међусобној комуникацији.⁵¹ Јединство у руковођењу и команди ипак није постигнуто, због неколико појединаца који су са својим групама добровољаца остали ван команде Раковског. Постојале су фракције, самосталне групације мањих формација под руководством других истакнутијих вођа из разних крајева Старе Србије, Македоније, Шоплука и источнијих крајева Бугарске.⁵² Неколико вођа ових посебних добровољачких група нису хтели да се потчине „врховној команди“ Раковског из разлога сујете, скептичности према његовом предводништву или чак због географских, регионалних, па и националних разлика, узев у обзир јужнословенски карактер и припадност чланова, који су потицали из свих окупираних крајева. Истицали су се Иља Марковић из Малеша, Баја Цека из Лом Паланке и Јован Анђелов(ић) познатији као Иван Кулин.⁵³

Основни план и програм којим се легија руководила био је „План за ослобођење Бугарске“ од Раковског, настао 3. децембра 1861. године, који је у исти уткао своје вишедеценијско хајдучко, револуционарно али и просветно и културно искуство и делатност. План је, поред своје моралне и надахњујуће природе, имао и веома практичне циљеве; предвиђао је рејонизацију чета народних устаника, са формалним штабовима по обрасцу на војску у Србији, те војничко-хијерархијску везаност локалних центара устанка са главним оперативним центром, који би се налазио при главнини Легије, којом би, у Бугарској, командовао сам Раковски, у својству руководиоца, „војводе“, легије. Основа централизације војничке стране устаника, тј. везаност устаничких центара са Главним горским штабом Раковског, била је створена углавном по шеми војне организације српске

Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990., 310.

⁵⁰ Исто, 312.

⁵¹ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 184.

⁵² Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, 79.

⁵³ Исто.

војске а рејонизација територије будућег народног устанка у Бугарској је полазила и од ранијих припрема које је званична Србија, по начелима из Начертанија, вршила по Бугарској 1840-их и 1850-их година нарочито у крајевима западне Бугарске, тј. на територији видинског и софијског санцака.⁵⁴

Прво али нажалост и последње ангажовање Бугарска легија је имала у догађајима везаним за инцидент на Чукур чесми и потоње бомбардовање Београдске вароши те српско-турске размене ватре и краткотрајне окршаје по граду. У догађајима око бомбардовања Београда 1862, Легија као организована целина, није правовремено узела непосредног учешћа због тога што су догађаји наступили изненада и што су њени припадници, због контроле европских конзула у Београду и Београдског паше- били расути по Србији (у Крагујевцу, Ћуприји, Паланци).⁵⁵ Ипак, да нису у потпуности „закаснили“ да се ангажују, говори и то да су у јуну 1862. када је дошло до познатог бомбардовања Београда од стране турске артиљерије из београдске тврђаве, у одбрани београдске вароши учествовали, осим добровољаца Срба из Призренске и Лицејске легије, такође и добровољци из Бугарске легије.⁵⁶ Пошто је већина чланства легије било ван Београда, а због краткотрајности и брзог завршетка насилних догађаја из јуна 1862. године, већина припадника легије није стигла да се организује и дође до Београда да узме учешћа у борбама. То су учинили само они припадници који су били у Београду, првенствено Раковски и руководство те неколико десетина добровољаца. Они који су се затекли у Београду доказали су своју преданост ослободилачкој мисли и борби против Турака узевши учешћа у српско-турским оружаним сукобима око варошких капија и на барикадама према тврђави.⁵⁷

Њихова конкретна дужност се састојала у томе што су након бомбардовања Београда, које је трајало свега неколико часова, дошли из унутрашњости Србије и заузели своја стражарска места „Код српске круне“ и ту су наредних неколико месеци уз борце Призренске и Лицејске легије чували одбрамбене позиције београдске вароши и држали кордон према Турцима на Калемегданској тврђави. Њихово присуство је постало запажено

⁵⁴ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 186.

⁵⁵ Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, 79.

⁵⁶ Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878.*, 28.

⁵⁷ Владимир Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку*, 311.

и одјекнуло је широм Европе. Ту су остали до септембра исте године, када је постигнут мир на конференцији у Канлици, чиме је отклоњена непосредна ратна опасност.⁵⁸

Колико је ситуација била несигурна и колико се сматрало да ће овај сукоб ескалирати у свеопшти српско-турски рат, говори и револуционарно „комешање“ и кретање Бугара око Трнова и Габрова, предвођених чувеним Хаци Ставром. По налогу Раковског, из Србије је у Бугарску прешао и Панајот Хитов, да тамо ради на подизању народа на устанак. Међутим, завршетак Канличке конференције и њене одредбе су обавезивале Србију да распусти све добровољачке војне формације, па и Бугарску легију међу њима, чиме је ова јединица престала да постоји. Део припадника је прешао у регуларну српску војску али се велика већина расула по земљи и иностранству, разочарана у Србију због ове одлуке.⁵⁹

⁵⁸ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 190.

⁵⁹ Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878.*, Нови Сад: Прометеј, 1995, 192.

Подизање бугарске просвете

Српска влада је уложила велике напоре како би и на пољу просвете допринела уздизању и оснаживању бугарског националног елемента. Помоћ није била ограничена само на Србију, у којој су штампане бугарске књиге и школовани бугарски питомци, већ и на читав простор Балкана, дуж ког су из Србије одлазиле књиге, учитељи и стипендисти српске владе, најчешће на школовање у Цариград. Да је овај пракса ишла у оба смера, говори и случај Саве Филаретова, учитеља из Софије, који је писао министарству просвете у Србији са молбом да се софијској општини пошаље једна учитељица за тамошњу женску школу.⁶⁰ Његов земљак и имењак, Сава Радунов, тражио је помоћ у књигама, нарочито уџбеницима, за бугарску гимназију у Београду. Он је био професор на „Централној училици“ тј. у овој гимназији, отвореној 1859. године од стране бугарске емиграције из Бесарабије.⁶¹ Колико се ово питање преплитало са паралелним српским помагањем истих тих области српским књигама (што просветним што богослужбеним) показао је и случај из једне школе из Тетова; митрополит Михаило је, након што је добио писмо од Серафима Николића, житеља Тетова, министру просвете писао да би било добро помоћи једну школу у том крају која нема књиге па им је потребан новац или књиге „...јер тамо у србском крају надвлађује због учитеља који је Бугарин бугаризм. Пошљите им србске књиге, нека деца по њима уче.“⁶² Дакле још из овог писма од 3.априла 1861. године се види да је поред преовлађујуће приче о сличности, па и истоветности, бугарског и српског народа, ситуација „на терену“, на оним „спорним“ територијама мешања и преплитања српског и бугарског етноса, била далеко од хармоничне и да су се обе стране трудиле да задрже што већи део становништва у свом националном окриљу, иако су споља гледано биле на истом задатку просвећивања народа и његовог духовног уздизања као предиспозиције његове самосвести и ослобођења од вишевековног ропства. Тамо где су се преплитали просветни и етно-лингвистички утицаји, тамо су се после стварања бугарске Егзархије преплитали и црквени, о чему ће бити више речи у наставку. Што се тиче школовања Бугара у српским школама, често је било образовање њиховог духовног кадра (свештенства) у српским богословијама. Тако нпр. Милан Петронијевић упућује

⁶⁰ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса*, 141.

⁶¹ Исто, 155.

⁶² Исто, 186.

митрополиту Михаилу у Београд четири питомца владике Г. Илариона (епископа бугарске цркве Св. Стефана у Цариграду) из Цариграда, да ту наставе школовање.⁶³ Јован Ристић је једном приликом писао Гарашанину поводом молбе ески-загрске општине у Бугарској, да се на школовање у Србију приме младићи и девојке из тог краја, како би завршили школе за учитеље и потом се вратили кући да раде у тамошњим школама.⁶⁴

⁶³ Исто, 214.

⁶⁴ Исто, 362.

Бугарско црквено питање- од савезника до противника

Питање бугарске црквене самосталности је деценијама било у средишту спора између Бугара и Грка и тиме онемогућавало веће зближавање ова два народа и са друге стране, ово питање је било неодвојиво од процеса бугарске националне еманципације, јер им је, као што је наглашено раније, за заокруживање процеса стварања нације и националне државе, била неопходна и самостална црква. До њеног стварања почетком седме деценије 19. века, Бугари су у духовном смислу били потчињени Васељенској патријаршији са седиштем у Цариграду, немајући своју аутокефалну цркву као нпр. Срби или Руси. Према Јовану Ристићу: Главни спор се тичао се питања о попуњавању синода васељенске цркве, који је Али-паша решио у корист Бугара тако што се за основ представништву у синоду узео број становника у епархијама, које је свугде било већинско бугарско, а не по старом обичају како је било, по броју епархија, на чему су Грци инсистирали.⁶⁵ О истом проблему је писао Гарашанину 28. децембра 1866. године у Цариград, говорећи да треба подржати Бугаре у овом спору са Грцима, те да они (Бугари) од Порте траже да буду одвојени од патријарха грчког (васељенског), тј. траже своју самосталну цркву.⁶⁶

Званични став српских власти по овом питању је био такав да су сматрали да је црквено питање неодвојиво од политичког и да морају ићи заједно, те је помагала бугарске црквене напоре у склопу свеопштих напора за оснаживањем бугарског елемента као потенцијално значајног чиниоца у неминовним будућим сукобима са Турцима. Са друге стране, постојала је бојазан да бугарско-грчки црквени спор не доведе до општег захлађења односа између Словена и Грка, што би било на корист само Турцима.⁶⁷ Бугарске вође у Цариграду (Чомаков, Топчилешчев и остали) су нажалост имали у виду првенствено своје партикуларне интересе, желећи да искористе Србију за остварење зацртане аутокефалности. Још горе од тога, желели су веће ослањање на Порту у остварењу својих циљева, како би имали противтежу Србима и Грцима.⁶⁸

⁶⁵ Јован Ристић, *Стољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1887, 224.

⁶⁶ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса*, 535.

⁶⁷ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 198.

⁶⁸ Исто.

Историја борбе за самосталну бугарску цркву се може поделити у три раздобља:

1. Почетак 1840-их година до проглашења Егзархије 1870. године,
2. Активности Егзархије од оснивања до краја руско-турског рата 1878. године,
3. Од краја руско-турског рата до Берлинског конгреса јуна 1878. године.⁶⁹

У сва три случаја је наглашена улога бугарских национално-ослободилачких организација и појединаца, којима је ово питање било неодвојиво од питања ослобођења и стварања националне државе, као и неумитна подршка Русије и Србије (до 1873. године, када због бугаризаторских тежњи Егзархије српске власти и црква са њом обустављају сарадњу).⁷⁰ Раковски је у Београду 1860. године штампао брошуру под називом „Бугари побуђени за питање независног свештенства и њихове цркве у Цариграду“⁷¹. Бугарска Егзархија је свечано проглашена 1870. године у Цариграду, а фактички је почела са радом 1872., када је ферманом одређен њен однос према Порти и територијална јурисдикција. Признавањем Егзархије као црквене институције бугарског народа, бугарски препород постигао је крупан успех, пре свега, на плану црквене и културне еманципације од притиска и утицаја Васељенске патријаршије, док је народ добио установу која ће веома динамично, плански и методично, почети да заступа и његове интересе на политичком плану.⁷²

Одговор Цариградске патријаршије је био јасан и недвосмислен- проглашена је за расколничку. Да ће изазвати раскол не само у цркви него и у заједничком табору балканских народа створеном ради борбе против Турака, показало је њено деловање од оснивања надаље. По султановом ферману којим је основана, обухватала је много веће територије од некадашње Трновске патријаршије, простирући се на одређене епархије Пећке и Цариградске патријаршије те Охридске архиепископије.⁷³ Управо на тим „спорним“ територијама преклапања утицаја ће и настати проблем због насилне бугаризације небугарског православног становништва коју је спроводила новооснована Егзархија. Неусаглашеност Срба и Бугара по црквеном питању на „спорним“ територијама под контролом Турске је била двоструке природе; са једне стране је реч о историјско-

⁶⁹ Исто, 320.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто, 322.

⁷² Исто, 270.

⁷³ Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, 81.

традиционалистичкој основи а са друге о савременој, друштвено-политичкој. У првој је било посреди пројектовање црквеног питања на старе ситуације из времена средњевековне српске и бугарске државе, тј. постојања Пећке и Трновске патријаршије. У другом случају, савременом, радило се о питању вођства на црквеном плану (кад је реч о Србима), тј. сукобу вођа бугарског црквеног покрета са фанариотима, при чему су Срби неретко посредовали међу сукобљеним странама, ради очувања православног јединства, али и због тога што су се Бугари и Грци спорили око јурисдикције над територијама на којима је живео и српски народ, који није желео примат ни једне ни друге, већ српске цркве.⁷⁴

Добар пример за „промену“ у деловању бугарских просветних и црквених радника након добијања самосталне цркве јесте први бугарски егзарх Антим I, дотадашњи Видински митрополит. Иако је пре 1870. године важио за великог присталицу српско-бугарске сарадње и у црквеним питањима био на линији са српском црквом, након добијања новог положаја постављао је бугарске владике у чисто српске крајеве, затварао је српске школе и протеривао српске учитеље, све уз подршку политичких вођа из табора „крајње странке“ којој су припадали Чомаков, Топчилешчев, Арнаудов и остали.⁷⁵

О овом проблему је у извештају српској влади писао и Филип Христић, српски дипломатски представник код Порте у Цариграду, говорећи како се Бугари са Србима све више разилазе по питању заједничке сарадње.⁷⁶ Ова нова и лоша пракса бугарских црквених и политичких представника је била нарочито изражена у крајевима источно од Србије (у данашњој западној Бугарској) о којој је већ раније писано као територији са становништвом „флуидног“ идентитета, на размеђу између српског и бугарског националног корпуса. У овим крајевима су прогоњени српски учитељи и патријаршијски свештеници, затваране су српске школе и насилно је увођен бугарски језик у црквеним проповедима, свештеницима је прећено и они су протеривани, све по знању и штавише наређењу егзарха Антима, некадашњег пријатеља и савезника Срба.⁷⁷

Нажалост, прогоњени је постао прогонитељ пошто је бугарска Егзархија почела да Србима ван домашаја српске цркве ради оно што је говорила да њеним мирјанима раде

⁷⁴ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 329.

⁷⁵ Владимир Стојанчевић, *Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918)*, 82.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ Исто, 83.

Грци, те да по узору на Турке, протерује српске учитеље, затвара школе и жели да их насилно асимилиује у други етнички корпус. То је све било могуће због одсуства Пећке патријаршије код Срба, укинуте 1766., која је традиционално имала јурисдикцију на тим „спорним“ просторима.⁷⁸ На томе је активно радио Јован Ристић, сматрајући да би требало да све епархије по некадашњим српским провинцијама (Стара Србија и Босна и Херцеговина) буду у надлежности већ признате српске цркве у Кнежевини. Покушао је и са егзархом да се око овог питања договори, али безуспешно; егзархија није хтела да се одрекне стечених позиција, руска дипломатија није хтела да пружи подршку Србима у овом питању (под изговором очувања јединства православног света на Балкану), а Васељенска патријаршија је била против српских архијереја. Тако су српска црквена права остала неостварена и неиспуњена.⁷⁹ Жеља и тежња српске владе и Београдске митрополије за њеним обнављањем остала је пуста и морала је чекати срећније време за остварење. О помирљивом ставу српске владе говори и то да чак и током трајања кризе око асимилаторских и антисрпских активности новоосноване Егзархије, бугарским ђацима није ускраћивано школовање у Србији, иако су они вероватно по окончању истог у Србији одлазили да раде на овом по Србе, али и свеопшти балкански савез, штетном послу; српска влада се према младим Бугарима односила као према својим сународницима. Српске школе су им биле не само отворене, већ су они у њима налазили већу потпору него и сами српски ђаци. У одвојеном одељењу београдске Семинарије одвијала се настава као и за Србе из Старе Србије. Ова подршка Бугарима није никада од српске владе отказивана, па ни од владе Намесништва (кнеза Милана) ни у којој прилици.⁸⁰

Након што је руска дипломатија одбила да утиче на Бугаре у циљу смањивања њиховог штетног деловања на терену, као и одустала од помагања српских напора за обнову Пећке патријаршије (под изговором очувања православног јединства, које је узгред већ било озбиљно нарушено), српска влада заједно са митрополитом Михаилом прекида односе са Егзархијом, њеним посленицима и установама и почиње да тражи директно од Цариградске патријаршије увођење српских архијереја и словенске црквене службе у парохијама са српским становништвом, на оним територијама које су биле на удару

⁷⁸ Исто, 84.

⁷⁹ Владимир Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку*, 339.

⁸⁰ Исто, 338.

конвертитских тежњи Бугара. Све до избијања Велике источне кризе 1875/76. године Срби су непрестано на разне начине пред патријаршију излазили са овим захтевима, са спорадичним успехом, далеко од оног очекиваног.⁸¹ Срећа у несрећи јесте била у томе што српско становништво под јурисдикцијом Егзархије није готово уопште потпадало под њену пропаганду па су бугаризаторске тенденције, поред реметилачког фактора у српско-бугарским односима, по учинку ипак остале на веома ниском нивоу.

⁸¹ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 328.
Видети и: Сузана Рајић, *Спољна политика Србије : између очекивања и реалности : 1868-1878*.

Планови о стварању заједничке државе- врхунац политичке сарадње

Непрестано побољшавање српско-бугарских односа и продубљивање сарадње на свим пољима довело је до кулминације и преговарачког стола две стране на ком се расправљало питање стварања заједничке државе. Пошто је током 1865. године дошло до опадања сарадње између бугарских револуционара у Србији и српских власти, због изостанка активности условљене истоветном ситуацијом у ширим, европским оквирима, пажња српске владе се више окреће ка сарадњи са бугарском емиграцијом у Букурешту и Цариграду, који су били, као што је раније наведено, поред Београда два главна стожера за окупљање бугарских револуционара, просветних, црквених и националних делатника. У складу са тим, Гарашанин као министар спољних послова даје инструкције Јовану Ристићу, капућехаји у Цариграду и Кости Магазиновићу, представнику Србије у Букурешту, да успоставе добре везе са бугарским политичким представницима у овим градовима. Ристић није имао успеха у свом делу посла јер се у Цариграду са Бугарима није могло ништа учинити. Оних неколико бугарских владика и трговаца који су се тамо налазили ради решавања црквеног питања, користили су тај задатак било да се приближе Порти, било за своје приватне послове.⁸² Већег успеха је било у Букурешту. Одатле је деловао бугарски Комитет „старих“, Добродетелна дружина, који је након што су „представници бугарских општина“ у Цариграду изразили лојалност султану и осудили Критски устанак, одлучили да се у већој мери окрену Србији и Србима.⁸³

Овај комитет је био под великим утицајем руске дипломатије, која је хтела да пораз Аустрије у рату са Пруском 1866. године искористи за стварање велике словенске државе на Балкану, која би била препрека продирању Аустрије на ове просторе. Да би се то лакше извело, руска дипломатија је агитовала за споразум Срба и Бугара, тачније српске владе и Добродетелне дружине, ради потенцијалног стварања једне такве државе.⁸⁴ У складу са тим, Бугари су се обратили српској влади писменим предлогом под називом „Програм политичког одношаја Србо-Бугара (Бугаро-Срба) или њихов срдачан споразум“⁸⁵.

⁸² Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила: (први балкански савез)*, Београд:Историјски институт, 1963, 240.

⁸³ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 206.

⁸⁴ Исто, 207.

⁸⁵ Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1895, 36.

У овом документу, објављеном 14. јануара 1867. године, је стајало да су српски и бугарски народ од исте крви и једноверни, те стога имају тежње за заједничким народним животом. Кнез Михаило Обреновић ће бити на челу ове будуће српско-бугарске државе, чија застава ће се састојати од споја српске и бугарске заставе и чије законодавство ће бити исто за све, писано на два различита дијалекта. Што се тиче „верозакона“ он је православни, а патријарх је независан, „по праву од старине добијеном“, као и црквена хијерархија, усклађена по етничком принципу становништва на одређеној територији. Владар ће имати улогу да именује своје министарство а Скупштина ће одлучити где ће бити престоница ове државе.⁸⁶

Овај документ је примио Гарашанин и похвалио бугарска настојања за сарадњу са Србијом, али га није потписао. У писму Кости Магазиновићу од 7. фебруара, коме је поручио да са садржајем истог може упознати бугарске делегате, он је рекао да поздравља спремност и одлучност Бугара за рад на заједничком послу; ослобођењу хришћана од Турака. Међутим, у овом тренутку српске власти не могу потписати овај споразум док се за то не стекну одређени услови са бугарске стране у смислу проширивања и омасовљавања бугарског револуционарног покрета, како би се идеја о заједничкој држави проширила и „примила“ међу обичним народом. Стога је Гарашанин мислио да би тај комитет пре свега требало да отпочне активност међу својим земљацима, и да их упозна са својим плановима и намерама па тек кад буде извесно да су они прихваћени онда се може потписати споразум о заједничкој држави.⁸⁷

Неколико месеци касније, у априлу, долази до новог и већег састанка бугарских првака, махом из Бугарске и Румуније, који се окупљају у Букурешту 5. априла 1867. године, како би поново расправљали о овом питању. Пошто је једна од главних замерки првобитном споразуму било то што га је потписао мали број људи, сада је сабраних 35 представника одлучило да га измени у одређеној мери и својим потписима му додатно да на значају. Ови представници су усвојили текст Протокола који се као и Програм састојао од 12 чланова (параграфа).⁸⁸ Садржај и смисао овог новог документа се доста разликовао од првобитног и унео је неке нове и важне измене; након „братског сједињења“ два народа

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто, 40.

⁸⁸ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугару 1804-1878*, 208.

будућа држава ће се звати Југословенско царство, које ће се састојати из Србије и Бугарске (под овим се подразумевала територија Бугарске, Тракије и Македоније). Владар остаје кнез Михаило са правом наследства. Одредбе везане за дијалекат (двоструки) у службеној употреби, законодавство (постојећи закони Србије који се имају превести на бугарски), вероисповест и црквену организацију су углавном остале исте, с тим што се уводи институција Синода на челу црквене организације, у који улазе митрополит, „примат“ и епископи које потврђује владалац и који се бирају по истом принципу као и чиновници. Поглавар, као и у претходном споразуму, поставља министре из редова оба народа, а народно представништво је у сразмери са обема народностима по угледу на тренутно устројство у Србији. Такође, Народно представништво има одлучити где ће бити престоница државе, у којој ће Синод и Митрополит седети „свагда“.⁸⁹

Овај пут су бугарски представници наступали са позиција равноправних основа, за разлику од првог документа где је била наглашенија српска превласт у целом процесу. То и није толико чудно, узев у обзир да је са једне стране била готово независна држава, са својом владом, управом, дипломатијом, војском, финансијама а са друге револуционарни одбор састављен од неколико десетина представника. Међутим, то није спречило бугарске представнике да у другом случају, приликом објављивања Протокола, изађу са два неопходна услова за имплементацију истог;

1. Да уговор ступа на снагу од датума потписа српске владе и „Настојателства“,
2. Да је српска влада обавезана на моралну и материјалну помоћ започетом делу, док се потписници *Протокола* ослобађају сваке материјалне одговорности.⁹⁰

Представници тог одбора, „Настојателства“ (како су се називали) су текст протокола доставили српској влади преко Магазиновића и упутили кнезу Михаилу. Такође, у посебном писму су уопштаване основне мисли из овог документа и препоручивани Колони и Шопов за преговараче са кнезом у Београду. Њих двојица су дошли у српску престоницу крајем маја, када се кнез Михаило вратио из Цариграда (где је провео више од месец дана у свечаностима и формалностима поводом предаје градова).⁹¹ Бугарске

⁸⁹ Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 38.

⁹⁰ Исто, 39.

⁹¹ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 209.

представнике је прво примио Гарашанин, са којим је разговор био више обавештајно-радног карактера, па потом и Михаило, у чијој су аудијенцији ови Бугари били у највећој тајности. Прихваћен је садржај протокола, уз мање измене и допуне које ће се накнадно формулисати, а Колонију и Шопову је препоручено да одмах оду у Бугарску и започну рад на стварању „тајних пододбора“ за пропагирање садржаја Протокола.⁹² Ти пододбори су имали задатак да раде у највећој тајности и предострожности, те су морали (њихови представници) уживати поверење народа, припремати народ за устанак када за то дође време али и по потребу предводити чете.⁹³ Пододборе је постављао Главни одбор из Букурешта који је саопштавао издата наређења и српској влади због општег војног плана који је постојао за неминовни рат са Турском. Иако није формално ништа потписала, Србија је поштовала договорено и већ почетком јуна 1867. године је почело са спровођењем у дело закључака из Програма и Протокола. Као покровитељ ових напора, руска влада и дипломатија је подржала овај договор и помагала га на сваки начин.⁹⁴

Спорним догађајима који ће уследити, најпре везаним за стварање Друге бугарске легије и њено краткотрајно деловање, те убиство кнеза Михаила и настанак бугарске Егзархије, што ће све водити погоршавању српско-бугарских односа, учиниће да овај документ остане „мртво слово на папиру“ а његова реализација на нивоу апстракције.

⁹² Исто, 210.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто, 215.

Друга бугарска легија- погоршавање односа

Једна од првих последица потписивања овог споразума и свега што му је претходило те године, у Србији јесте било стварање Друге бугарске легије, по узору на ону из 1862. године. Међутим, као и у случају Прве легије и Канличке конференције чије одредбе су захтевале њено укидање, исто је било сада са Другом легијом и споразумном предајом градова Србији те посредовањем европске дипломатије у овом процесу.⁹⁵ Уз то, исте године, 1867., у новембру, дошло је до пада Гарашанина, због преговора кнеза Михаила и Андрашија о сарадњи усмереној ка јачању односа са Мађарима а слабљењу са Русима; Гарашанин је био онај међу Михаиловим најближим сарадницима који је најтеже могао ући у Андрашијеве идеје. Стога новембра 1867. Гарашанин пада са позиције министра спољних послова. Непосредан повод за његов пад је било његово држање по питању кнежеве женидбе. После свога развода са Јулијом, Михаило је намеравао да се ожени својом сестричином од стрица, Катарином, ћерком Анке Константиновић. Гарашанин је био против тога брака, и зато је морао да падне.⁹⁶ Јасно је ипак да је овај разлог унутарполитичке природе искоришћен као изговор да се Гарашанин, као министар спољних послова, смени са те позиције, док је прави разлог његовог отпуста заправо почетак новог курса у спољној политици.

Месец дана раније, 8. октобра исте године, умро је Раковски, који је крајем 1866. године формирао нову организацију „Врховно тајно грађанско началство“ и за њу саставио „Привремени закон за народне горске чете за лето 1867.“, што је послужило као програмска основа за стварање Друге бугарске легије. У складу са тим, њен настанак је заслуга Раковског макар колико и Добродетелне дружине.⁹⁷ Легија је створена у Београду, била је добро увежбана и прошла је редовну војну обуку а бројала је око 400 људи, добровољаца из редова свих јужнословенских народа. Њен задатак је био да након избијања рата са Турцима послужи као ударна снага планираног великог народног устанка у Бугарској.⁹⁸ У њој су места нашли и Хитов, Тотју и други „стари“ револуционари и четовође, који су са својим четама одмах по завршеној обуци прешли из Румуније у

⁹⁵ Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878.*, 31.

⁹⁶ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила 1858-1868*, 224.

⁹⁷ Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878.*, 196.

⁹⁸ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 217.

Бугарску и покушали са подизањем устанка у крајевима испод планине Балкан. Због несмотрености приликом наредног преласка границе, овог пута из правца Србије, наишли су на турску пограничну патролу и у неколико бојева имали знатне губитке. Због превремене акције, пропала је цела концепција око учешћа Србије у овим догађајима. Међутим, неовлашћена акција бугарске емиграције у Србији била је много важнија и за српско-бугарске и за српско-турске односе из другог разлога.⁹⁹ Реч је била о самосталним и својевољним акцијама бугарских чета које су из правца Србије упадале на другу страну границе, под контролом Турака, те изазивале инциденте, иако су по устројству биле подређене српским властима, од којих су зависиле у сваком смислу и које им нису издале наређење за тако нешто. Почетком јула су на Тимоку, код Зајечара, добровољци прешли у жељи да изазову већи народни устанак. Истрага коју су српске власти организовале због тога је показала да је ова акција била у синхронизацији са постојањем једног бугарског комитета у Београду којим је председавао Љубен Каравелов и који је стајао иза свега.¹⁰⁰ Због тога је истрага проширена на већи број лица, узев у обзир да је овај бугарски комитет, састављен од 12 људи на челу са Каравеловим, деловао без знања и сагласности српских власти. Епилог је био хапшење и осуђивање на затвор неколико лица, а нерасветљена је остала улога руског конзула у Видину у овом процесу, као и везе у Србији које је Каравелов имао и помоћу којих је лакше прелазео границу.¹⁰¹

На ово се надовезао и један инцидент који је убрзо интернационализован те је довео до великих турбуленција; августа 1867. године турска власт је напала са војницима аустријску путничку лађу „Германију“, која је код Рушчука уз обалу приспела, и у њој убила из пушака Бугарина Јованчу Војнова и српског држављанина Цветка Павловића из Београда. Митхад-паша, који је наредио ову акцију, сигурно је сазнао да су ова двојица били „бунције“, који су кренули за Бугарску, те је зато дао да их обојицу, онако мртве, вуку кроз градске улице, да би показао како ће проћи сви у сличној ситуацији.¹⁰²

Гарашанин је овај инцидент искористио за затезање односа са Портом. Српска штампа са обе стране Дунава је жестоко осуђивала оба убиства и нападала Турке, као и Каравелов у

⁹⁹ Исто, 218.

¹⁰⁰ Исто, 219.

¹⁰¹ Исто, 223.

¹⁰² Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 84.

руском листу „Голос“ (глас). Српске власти су тражиле материјалну надокнаду за жртве и кнез Михаило је у разговору са британским конзулом Лонгвортом бранио српске интересе, притом морајући да призна деловање бугарских чета у Србији, које су и раније упадале у Турску и тиме провоцирале реакцију ширих размера.¹⁰³

На тај начин, због неколико насилних догађаја повезаних са деловањем бугарске емиграције у Србији, бугарско питање је интернационализовано и ушло је у шире кругове европске дипломатије, а бугарски покрет је постао компонента од крупног значаја. У складу са тим, почиње и веће одвајање од Србије и Срба и ослањање на сопствене снаге у ослободилачком процесу, што је много пута доводило и до сукобљавања са Србима.¹⁰⁴

Што се тиче окончања животног века Друге бугарске легије, оно је наступило већ 1868. године. Сукоб је настао због тога што су бугарски питомци на обуци у Београду захтевали за себе посебне услове које нису имали ни српски полазници војних школа, у смислу исхране, џепарца, али и одређених неусаглашености са наставним планом и програмом. Они су тим поводом писали Добродетелној дружини у Букурешт, која је у Београд послала Колонија и Мустакова са недавно из Русије приспелим Кишелским да испитају овај проблем.¹⁰⁵ Они су убеђивали питомце да се умире, да буду послушни и говорили су им да ће им српско Министарство војно направити неке уступке. Међутим, питомци нису хтели да их послушају, већ су претили да ће отићи за Румунију а одатле право у Бугарску да се одмах упусте у борбу са Турцима. Марта 1868. године је криза у бугарској легији достигла врхунац, као и незадовољство и лоше понашање питомаца, те је Легија распуштена од стране српских власти 29. марта 1868. године. За ово распуштање су Бугари кривили првенствено српску владу а дугорочне последице ових нетрпељивости ће бити видљиве тек кроз неколико година.¹⁰⁶

¹⁰³ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 225.

¹⁰⁴ Исто, 226.

¹⁰⁵ Исто, 243.

¹⁰⁶ Исто, 247.

Смрт кнеза Михаила- неповратни суноврат

Догађај који је ипак пресудно утицао на дефинитивни суноврат српско-бугарских односа јесте убиство кнеза Михаила. И онако тешка и несрећним догађајима пуна, 1868. година је ипак остала у знаку убиства владара који је виђен као ујединитељ балканских народа, препородитељ Србије и њен просветитељ, човек европских манира и ватрени родољуб, те највећи непријатељ о(п)станку Отоманске (па у великој мери и Аустро-Угарске) империје на Балкану. Неспорно је да се велики кнез за свог живота, а нарочито за време своје друге владавине, замерио бројним људима, што у земљи што (можда још и више) у иностранству. Не улазећи у то ко стоји иза атентата на њега и из којих разлога овде ћемо само указати на који начин је то утицало на даље опадање српско-бугарских односа.

Драматичан опис атентата је дао Слободан Јовановић у раније помињаном делу; кнез је са својим друштвом зашао дубоко у шуму у Кошутњаку. Он је ишао стазом, која је, по његовој наредби, била од скора просечена, и за коју је мало ко знао. Усред шуме су га сачекали атентатори Коста Радовановић, Лазар Марић и Станоје Рогич, наоружани револверима и ханџарима. Сва тројица су испалили своје револвере на кнеза и он је посрћући пао на колена. Коста Радовановић је насрнуо на њега и докрајчио га ханџаром.¹⁰⁷ Да ово убиство није било пуки чин незадовољства кнезом и његовом политиком, већ део ширег покушаја државног удара, сведочи и то што је вођа завере Павле Радовановић на знак да је кнез убијен, са једног виси изнад топчидерског затвора, кренуо ка Београду где су га већ чекали остали завереници са намером да убију министра војног Блазнавца и министра унутрашњих дела Христића, те да заузму полицију и успоставе привремену владу. У овој намери их је спречио Гарашанин, предухитривши их, дошавши у Београд пре њих те, иако тада није имао формално никакву надлежност, сазвао је министарску седницу и издавао наредбе. Војска и полиција су стављена у приправност и влада је била спремна за даље кораке. Тиме је пропао покушај завереника да искористе ово убиство за промену власти.¹⁰⁸

Нестанком највећег бугарофила међу српским владарима неповратно је почело опадање количине и интензитета српско-бугарских односа. Спољашњи догађаји, који су се мењали

¹⁰⁷ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила 1858-1868*, 262.

¹⁰⁸ Исто, 263.

на штету ових односа, додатно су погоршавали целу ситуацију. Када је реч о узроцима наглашене бриге и емпатије за бугарски народ код кнеза Михаила, историчар Владимир Стојанчевић у томе види два узрока; рационално-политички и сентиментално-лични. Први мотив је полазио од разумног и реалистичког схватања- да се ослобођење српског народа у Турској тешко може остварити без ослонаца и подршке других балканских народа. Други мотив имао је, такође, своју значајну основу у политичким схватањима Михаилове бугарске политике, и он је, можда, чак и био иницијативан.¹⁰⁹

Као што је на почетку рада напоменуто, Михаило је још као младић, за време прве владавине његовог оца кнеза Милоша, посматрао долазак бугарских избеглица из Турске у Србију и био упућен у њихове патње и страдања. Стога је за време своје прве владавине одлучио да им помогне што је више могао, што је настављено и проширено на пољу политичке и војне сарадње током његове друге владавине, али ни просвета и верско питање нису изостављени, напротив.

¹⁰⁹ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 253.

Намесништво- нове околности и нова погоршања

Што се тиче промена које је изазвала погибија кнеза Михаила, то се може тумачити као двоструки преокрет, један који је дошао са српске и један са бугарске стране. Наиме, Намесништво које је преузело власт после Михаилове погибије, било је превише заузето решавањем унутарполитичких питања у земљи да би се проактивно бавило спољном политиком, па и бугарским питањем у склопу исте, те је заузело пасивнији и помирљивији тон према Порти од претходне, проактивне и динамичне спољне политике кнеза Михаила.¹¹⁰ Са друге стране, што се Бугара тиче, ту је уследио период успостављања Егзархије и свега негативног што је она донела за српско-бугарске односе, што је већ анализирано у претходном делу рада. Обе тенденције су водиле слабљењу балканског савеза, с тим што се српска позиција могла тумачити као привремено смиривање ради консолидовања унутрашњих положаја, док захуктала бугарска конверзитска политика није показивала знаке смиривања или пасивизовања у корист виших циљева уопште, што је више кварило тешко стечено јединство.¹¹¹

Ипак, Намесништво (састављено од Миливоја Петровића-Блазнавца, Јована Гавриловића и Јована Ристића) заузима другачији и нови спољнополитички курс који ће ипак, узев у обзир све околности, бити трајнијег карактера. Он се огледао у постављању српског питања као централног и ослањања првенствено на сопствене снаге у процесу ослобођења и уједињења поробљених Срба. Тиме се практично губи континуитет са значајним али крхким и нестабилним системом савеза који је за живота успоставио кнез Михаило са Црногорцима, Грцима, Румунима, Бугарима и другима, који су ипак почивали пре свега на ауторитету његове личности и стога са његовим превременим нестанком са политичке сцене знатно изгубили на значају и кредибилитету. Намесници су се определили за лојалност према суседној Аустро-Угарској (у склопу започетих преговора кнеза Михаила и грофа Андрашија о подели Босне и Херцеговине), те ужу сарадњу са Русијом на остварењу првенствено српских националних циљева. Узев у обзир бугарско питање, сматрали су да је бугарофилска проактивна политика кнеза Михаила у овом случају неодржива због успоставе и деловања Егзархије, новог опредељења бугарске политичке

¹¹⁰ Исто, 267.

¹¹¹ Исто.

емиграције те променљивог међународног окружења у ком се Србија налазила и нарочито српски народ у две империје.¹¹²

Два основна питања српско-бугарских односа су била присутна за време Намесништва: везе са бугарском политичком емиграцијом у Румунији и односи са Егзархијом. Упркос смањеном интересовању и ангажовању, Намесништво није прекинуло све везе са Бугарима. После смрти Раковског примат у бугарском национално-ослободилачком покрету преузео је Љубен Каравелов, коме је српска влада дала средства за покретање листа „Свобода“.¹¹³ О потешкоћама сарадње са Бугарима у овом периоду писао је Јован Ристић наводећи да је главни проблем што Бугари немају један центар деловања, као што имају Срби у Београду или Грци у Атини. Узалудни су били напори српске владе да створи такав центар. „Бугарски комитет“ у Букурешту показао се као немоћан, јер се поделио на старе и младе Бугаре, који су се међусобно парализовали.¹¹⁴ Српски званичници су чак посредовали у сукобу „старих“ и „младих“ Бугара окупљених у Бугарски револуционарни покрет (БРЦК) који је основао и водио Васил Левски и успели да их помире. Међутим ни односи са овом новом организацијом нису дуго остали добри па се и са њом прекида сарадња већ 1872. године, а Каравелов поново иступа у први план.

¹¹² Исто, 269.

¹¹³ Исто, 284.

¹¹⁴ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега доба. Књ. 3, 1868-1872*, Београд: Штампарија код "Просвете" С. Хоровица, 1901, 291.
Видети и: Сузана Рајић, нав. дело.

Доба Милана Обреновића- нестанак савеза и настанак независности

Намесништво је укинато 1872. године и тада је званично на власт ступио кнез Милан Обреновић, владар за чијег ће времена Србија поново постати независна и монархија. За период од те три године, од 1872. до 1875. је најважнија сарадња српске владе са Љубеном Каравеловим. Након турског растурања организације БРЦК и хапшења Левског крајем 1872. године, бугарски покрет је доста ослабио. Међутим, већ неколико месеци касније, Каравелов се у име ове ослабљене али још увек постојеће организације обраћа Србији писмом од 29. априла 1873. године са жељом да се настави заједничка сарадња.¹¹⁵ У овом писму је не само тражена помоћ од српске владе него је и она обавештавана о ситуацији унутар овог покрета те тражена њена помоћ на консолидовању после турског растурања њених редова пола године раније. У том периоду Каравелов је водио листове „Свобода“ и „Независност“ које је финансирала српска влада. Радило се на подизању новог устанка против Турака, иако опште прилике нису ишле у прилог томе. Разлике у политичком смислу између Каравелова и српске владе је било у томе што је он био за републику и федерацију а српска влада за савез балканских монархија.¹¹⁶

Избијањем Херцеговачког устанка 1875. године убрзане су и активности на спровођењу општег устанка балканских народа и њиховог ослобођења од Турака. Овај циљ је, међутим, у овом случају само делимично био остварен. Српска влада и кнез Милан су се прве године трајања Велике источне кризе држали резервисано и по страни, оклевајући да уђу у отворени рат са Турском, пошто је то могло резултовати гашењем аутономије Србије и њеним потчињавањем Порти у случају пораза. У међувремену, у Београду су боравили Хитов, Ценович, Кулев и други припадници бугарског покрета, преговарајући око подизања устанка, за шта српска влада у том тренутку није била вољна. Упркос томе, устанак је избио у Бугарској али је трајао свега неколико дана, од 16. до 19. септембра.¹¹⁷ Главне вође нису ни стигле да дођу до попришта истог пре него што је угушен, јер је организован нагло и без сагласности са српским властима те без озбиљније логистичке, материјалне и сваке друге подршке. Наредна година донела је укључење Србије у рат против Турске, у ком су већ учествовали Црна Гора и босанско-херцеговачки устаници, па

¹¹⁵ Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, 299.

¹¹⁶ Исто, 302.

¹¹⁷ Исто, 309.

су им се сад придружиле и снаге из Србије и Бугарске. Још почетком 1876. године се Бугарско одеско општество (ћелија бугарског покрета у Одеси) понудило српској влади за сарадњу. Недуго затим избио је „Априлски устанак“ у Бугарској 20. априла 1876. године, који је значио интернационализацију бугарског питања у јеку решавања Источног питања и свеопштег рата са Турцима.¹¹⁸ Бугарски добровољци су узели учешћа и у српско-турском рату 1876. године, који се ипак војнички лоше завршио али је интервенција Русије спречила потпуну пропаст Србије. Руским уласком у рат наредне године поново се активира одморена и реорганизована српска војска те уз бројне бугарске добровољачке чете креће у ослобођење крајева источно од границе (територија Шоплука, данашња западна Бугарска).¹¹⁹ Ослобођене су бројне области тако да се наступајући правцем Бела Паланка-Пирот- Драгоман-Сливница српска војска састала са руском крајем децембра 1877. године. Убрзо долази у Једрену до договора између Руса и Турака око примирја и након тога до потписивања Сан-Стефанског мировног уговора 3.3. 1878. године.¹²⁰ Овим споразумом долази до стварања независне бугарске државе, тзв. „Велике Бугарске“, на штету бројних српских територија, као и до признања независности Србије и Црне Горе. Међутим, ово стање је ревидирано на Берлинском конгресу три месеца касније, јуна 1878. године, који је дефинитивно поставио границе Србије и Бугарске које се неће мењати до Балканских ратова и дефинитивно означио крај активне и заједничке српско-бугарске сарадње на задатку ослобођења преосталих окупираних крајева.¹²¹

Поред тога, Берлински конгрес је оставио веома тешке последице по историјски развој српског народа у Босни и Херцеговини, коју је аустро-угарска војска окупирали крајем лета и почетком јесени 1878. године. Та аустро-угарска окупација биће, касније, и главни узрок сукоба са Србијом и потоњег Првог светског рата. Она је представљала, у ствари, најтежи удар национално- ослободилачком покрету српског народа у Турској у раздобљу 1875-1878. године, чије су последице- историјски гледано- биле далекосежне.¹²²

¹¹⁸ Исто, 313.

¹¹⁹ Исто, 373.

¹²⁰ Исто, 374.

¹²¹ Исто, 376.

¹²² Владимир Стојанчевић, *Југоисточна Србија у 19. веку (1804-1878)*, Ниш: Просвета, 1996, 515.
Видети и: Сузана Рајић, нав. дело.

3. Балканска политика кнеза Михаила

Као што је и раније речено, инспиратор и главни протагониста заједничке сарадње балканских народа био је кнез Србије, Михаило III Обреновић. Он је успео да током своје, релативно кратке, друге владавине, низом споразума и уговора створи колико-толико кохерентну целину окупљену под називом Први балкански савез. Идејну инспирацију за то је нашао у „Начертанију“, прихвативши Гарашанинове идеје али и извршивши неке крупније измене, стављајући акценат на њихову практичну реализацију. Крупна иновација у односу на Начертаније било је конкретно стварање првог Балканског савеза, закљученог уговорима Србије, Црне Горе и Грчке, пријатељством са Румунијом и споразумом са бугарском патриотском организацијом „Добродетелна дружина“ - све у периоду између 1866. и 1868., па се на ослобођење балканских народа гледало са пуном извесношћу.¹²³

Како је то видео Милан Пироћанац, сведок времена, да се тада подразумевало да је време друге владавине Кнеза Михаила било једно од најзначајнијих доба за судбину нашег народа, и по општим приликама које су онда владале у Европи, и по покушајима које су чинили балкански народи за остварење својих циљева. Тада су постојали изгледи да Србија окупи око себе све српске елементе и да створи уједињену српску државу, а с балканским државама да ступи у тесне везе пријатељства.¹²⁴

У овом одељку рада биће реч о сарадњи са три балканске државе, Црном Гором, Грчком и Румунијом, те ћемо се кратко осврнути на свеопшти европски контекст тог доба који је у великој мери и условио ову сарадњу. Иако је део политичке сарадње са Бугарима већ обрађен у претходном поглављу, ни овде неће тај фактор бити изостављен приликом анализирања, зато што је у сва три случаја, као и у опште европском, имао свог удела; примера ради, кад је реч о односима Србије и Црне Горе у овом периоду, индикативно је то што је српска влада слала Раковског као специјалног изасланика на Цетиње, затим када је реч о Грчкој, Раковски је и ту једном приликом био специјални изасланик српске владе на преговорима у Атини. Затим, нерешено црквено питање међу Бугарима и Грцима је имало свог одраза и на српско-грчке односе а када се ради о Румунији, ту се „уплитало“

¹²³ Владимир Стојанчевић, *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912.- Концепција, проблеми и контраверзе, резултати*, 10, преузето из: *Србија и ослобођење српског народа у Турској, 1804-1912*, Зборник радова са научног скупа, Београд: САНУ, 2003.

¹²⁴ Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 10.

деловање бугарске организације у Букурешту, па и комплетна бугарска емиграција у овој држави, те одређени специфични случајеви, попут набавке оружја из Русије 1862. године (које је потом ишло преко Румуније и територија насељених Бугарима, даље Дунавом до Србије, у чему је такође Раковски имао свог удела) у великој мери је утицало на ове односе. У наставку ће бити речи о главним догађајима у периоду 1860-1868. године, те ћемо се осврнути на сарадњу Београда са Цетињем, Атином и Букурештом.

Бомбардовање Београда и Канличка конференција

Највеће искушење и највећа борба дочекала је кнеза Михаила средином 1862. године, непуне две године након преузимања престола по смрти његовог оца Милоша Великог. Посветивши првобитни период своје владавине консолидовању унутрашње ситуације у земљи и уређењу свог „кабинета“, кнез је убрзо кренуо са покретањем и реализацијом своје балканске политике. Неодвојиви део тога било је унутрашње јачање Србије, нарочито на војном плану, чему је посвећена велика пажња, залагање и наравно новац.

Логика иза овог „милитаристичког“ курса је била крајње једноставна; Србија није могла доћи до унутрашњег препорода без укидања и последњих остатака турске стеге и јарма који је над њом постојао. То су биле турске тврђаве и војне посаде у неколико градова Србије. Они су били практични пример и показатељ српског „сизеренства“ и покорности султану у Цариграду. Без њиховог уклањања, Србија се није могла озбиљније посветити нити унутрашњем препороду а камоли организованим акцијама и помагању свог и других народа у окружењу, због присуства ових турских трупа у земљи. Њихово уклањање је долазило у обзир или дипломатским или војним путем те је Михаило изабрао да ово питање „форсира“ на оба колосека ипак бејавши свестан чињенице да ће пре или касније доћи до оружаног разрешења са Турцима; ако не због ових тврђава, онда због ослободилачких активности Србије и балканских хришћанских држава те потлачених народа. У складу са тим, почело је војно снажење Србије, које наравно није могло проћи незапажено и без подозрења од стране турских низама у земљи. Индикативно је то што су се рефлексивне догађаја ван Србије, на балканском, па чак и на европском нивоу, преламале у Србији кроз однос низама и српских власти; наиме, све до 1862. године, дакле обухватајући и период о ком тренутно говоримо, Отоманску империју је потресао вишегодишњи устанак у Херцеговини који је предводио Лука Вукаловић. У ово је била укључена и Црна Гора, која је помагала устанике у оружју, новцу и добровољцима, те је једна „казнена експедиција“ Порте, коју је предводио Омер-паша Латас, била и њој намењена. Кнез Михаило је морао бити веома опрезан како не би био увучен у ове догађаје прерано, јер Србија за озбиљније војно ангажовање још увек није била спремна. Догађаји у Херцеговини и Црној Гори нису имали никаквог утицаја на држање српске

влада. Мада су њени односи с Портом били лоши, она није ни очекивала ни желела рат средином 1861. године. Организовање народне војске је тек започето, а наоружање још није било ни наручено. Шта више, велики дефицит у буџету приморао је владу да смањи војне кредите.¹²⁵ У конкретном смислу, било је индикативно то што су се турски низами у Србији „светили“ локалном становништву када би дошла вест о неком устаничком успеху (којих је било на претек) или би ликовали и провоцирали сукоб ако би дошао глас да су устаници поражени и да одступају пред турским снагама. Тако да све и да кнез Михаило и није хтео да започне сукоб са њима у овом периоду (као што није), хтели су Турци и само су чекали озбиљнији повод за исти, као покушај да се одговори на убрзано војно снажење Србије. У то време су још увек трајале борбе у Италији, које су спадале у завршну фазу процеса њеног уједињења, па је пажња европских кругова (а самим тим и политичких руководиоца) била у великој мери уперена у збивања на Балкану.

У Мостару је заседала једна мешовита европска комисија која је имала задатак да доведе до мирног решења сукоб између херцеговачких устаника и турских власти. Турска војска је силовито напредовала кроз Црну Гору упркос чврстом и храбром држању Црногораца. Почетком јуна 1862. борбе Црногораца са Турцима су биле у току. Француска је још увек настојала да придобије Аустрију за заједнички корак у Цариграду ради закључења примирја. Она се позивала на чињеницу да је кнез Никола својим одговором Омер-паши (од 23. априла/5. маја) изјавио да прима све захтеве садржане у турском ултиматуму.¹²⁶

У таквим околностима, када је судбина херцеговачких устаника и Црногораца крајње неизвесна и у рукама турске силе и европске дипломатије, отвара се и „трећи фронт“ против Срба, у Кнежевини Србији. Све је почело чувеним инцидентом на Чукур-чесми; трећег јуна, у недељу поподне, низами су се посвађали на чесми са једним српским дечаком и убили су га. Драгоман српске полиције, који је са једним официром и два жандарма потрчао на место злочина, прошао је поред турске полиције и тада је из турске полицијске станице отворена ватра на њих. Драгоман је пао мртав, а један жандарм је рањен. Овај догађај је означио почетак општих борби.¹²⁷ Борба се распламсала током

¹²⁵ Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила: (први балкански савез)*, 88.

¹²⁶ Исто, 110.

¹²⁷ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, Београд:

читаве вечери и наставила сутра током дана, да би интервенцијом страних конзула присутних у Београду и залагањем министра Гарашанина оне биле окончане. Потписана је конвенција између турског мухафиса и Гарашанина о прекиду ватре. Уговорено је да се турске страже и њихово становништво из вароши повуку иза бедема у град, а да ће им српска страна заузврат гарантовати безбедност имања које остаје за њима.¹²⁸

Међутим, да је ово потписано примирје Турцима било само предах пред нови удар а не мирно решавање спорног питања, показало се већ неколико сати касније, када је почело бомбардовање београдске вароши из турских топова смештених иза бедема њиховог утврђења. Како су се Срби спремали да сахране погинуле и да у полицијској станици наставе даље преговоре уз посредство европских конзула, тако се кроз варош проломио глас да су наоружани Турци изашли из града и тако се зачула подмукла тутњава топова.¹²⁹ Овај догађај је био значајнији по симболици и последицама које је изазвао, него што се одликовао дуготрајношћу или претераном деструктивношћу; четири и по сата је варош засипана ужасном ватром, која је ипак била више страшна него опасна.¹³⁰

Вилијем Дентон, британски путописац који је свега неколико дана уочи бомбардовања био у Београду, описао је тај догађај, кроз сведочења очевидаца рекавши да су без икаквог упозорења које би омогућило женама и деци да се склоне, турски војници са тврђаве почели да бомбардују град пун мирних дућаница, лишен ма каквих средстава за одбрану или за пружање отпора. Положај тврђаве на уздигнутом делу земљишта безусловно је излагао читав град њиховој милости и немилости; дуж улица и кроз пролазе закрчене незаштићеним народом меци и бомбе су пљуштале преко пет сати све док решеношћу енглеског и француског конзула бомбардовање није обустављено.¹³¹ Он је изнео и доказе да је бомбардовање изведено уз, ако ништа друго, прећутну сагласност Аустрије, ако не и помоћ и подршку, узев у обзир чињеницу да је Ахмет-паша, заповедник тврђаве, био у званичној посети аустријском заповеднику Земуна уочи бомбардовања, а његов син је наставио пут до Панчева, где је велики аустријски војни магацин, да би у повратку (пашин син) извршио смотру турског гарнизона у Смедереву. Уз то, аустријска пошта у Београду

Штампарија Краљевине Србије, 1887, 106.

¹²⁸ Исто, 107.

¹²⁹ Исто, 108.

¹³⁰ Исто.

¹³¹ Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, превод Мирјана Николајевић, Београд: Службени гласник, 2013, 211.

(Аустрија је од раније имала развијену мрежу поштанских станица широм Европске Турске) је распуштена 16. јуна, дан пред бомбардовање, што указује на одређену повезаност и сарадњу ова два чиниоца против заједничког противника, Срба и Србије.¹³²

Ипак, није било сумње да се бомбардовање врши по заповести мухафисовој, а по наређењу из Цариграда. У контексту промена стања ствари на терену, бомбардовање је у потпуности „заказало“ и није могло озбиљније променити новонасталу ситуацију у турску корист, већ само додатно распламсати сукоб. Ово грубо кршење примирја није могло да се отклони тако лако као претходно, те је захтевало веома озбиљне мере попут ове, коју је описао британски историчар Херберт Вивијан, јасно сумирајући узрок и последице ових догађаја, рекавши попут Дентона да је мир повраћен захваљујући француском и британском конзулу који су ризиковали животе и предали се зараћеним странама као таоци. Међутим, веома је значајно то што се чинило да је и пре избијања овог сукоба много људи знало да се нешто спрема, те да ће да се догоди нешто стварно велико. Турци су се можда надали да ће им поћи за руком да спрече Србе да се придруже Црногорцима у борби против њих и да им помогну, док су Срби размишљали о могућности да протерају Турке из њихових утврђења широм земље.¹³³

Кнез Михаило, кога је бомбардовање затекло у Шапцу током обиласка земље, похитао је одмах назад у Београд и ставио владу и војску у стање највише приправности очекујући даљу ескалацију насиља. Ипак, великим залагањем конзула великих сила, нарочито енглеског и француског, до избијања сукоба већих размера није дошло, већ се прешло за преговарачки сто, када је месец дана касније почела са радом конференција у Канлици. Велике силе, потписнице и гаранти спровођења Париског уговора, реагујући на повреду овог документа изазване турским бомбардовањем, сазвале су у предграђу Цариграда мировну конференцију како би се решила нека од спорних питања између Срба и Турака.

На летњиковцу великог везира Фуад-паше, 10. јула 1862. године почела је са радом Канличка конференција. Турску је представљао Фуад-паша и министар спољних послова Али-паша, европске силе њихови представници код Порте, а српску страну редовни агент (представник) српске владе у Цариграду, тадашњи капућехаја, Јован Ристић. Индикативно

¹³² Исто, 212.

¹³³ Херберт Вивијан, *Србија: рај сиромашних*, превод Весна Петровић, Београд: Службени гласник, 2010, 44.

је то што су се супротне стране на конференцији одмах по њеном отварању јасно раздвојиле; са једне стране је била Турска, потпомогнута Аустријом и Енглеском, а са друге Србија која је имала наклоност Русије и Француске. Пруска и Италија су биле неутралне али су више нагињале српским позицијама. Срби су захтевали рушење утврђења, одлазак турских гарнизона из Србије а питање статуса и имовине цивилног муслиманског становништва је остављено као отворено и подложно дискусији. Турци су говорили о штети нанетој њиховом становништву у Београду и оптуживали Србију да се убрзано и масовно наоружава. Енглески представник сер Хенри Булвер је предложио што и турски комесар у Београду; да се сруше турске барикаде али и распусти српска војска. Питање надокнаде за српска и турска оштећена имања, као и она која би остала након исељавања Турака, Србија и Турска би билатерално решиле. Ипак, Енглези су били за остајање турских посада у Фетисламу, Смедереву и Шапцу, те да се о Соколу и Ужицу посебно дискутује. Овај предлог енглеско-турски је одбијен. Турци су изашли са 4 тачке;

1. Рекли су да ће поднети потребна уверења за безбедност вароши од стране града,
2. Да ће срушити турску махалу на начин који је напред означен,
3. Да ће срушити тврђаве Соко и Ужице, али не и друге, будући да су оне део одбрамбеног система царства и
4. Да ће иселити Турке изван градова.¹³⁴

Заузврат тражили су да се српска војска ограничи на максимум 12.000 људи и надокнаду штете за оштећену и порушену турску имовину у граду. Јован Ристић је са српске стране одговорио, такође у четири тачке, изневши следеће примедбе на турске ставке;

1. Питао је на који начин би се гарантовала безбедност за београдску варош,
2. Док Турска тражи од Србије материјалне гаранције, њој нуди само моралне,
3. Рушење Сокола и Ужица је недовољно јер је то само део и то незнатнији од система турских утврђења, те да сва морају бити срушена у складу са исељавањем Турака настањених око тих градова, јер главни градови на реци остају нетакнути а под ватром њихових топова су највеће и најмногољудније српске вароши,

¹³⁴ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, 132.

4. Пљачкање током насилних догађаја у Београду је било узајамно па када је реч о надокнађивању, оно би такође требало да буде узајамно.¹³⁵

Због немогућности проналажења компромисног решења, конференција је дошла до мртве тачке и могућност разлаза без решења је постала веома вероватна. У складу са тим, почели су притисци на Србију да попусти са захтевима и прихвати делимично решење овог проблема. Француска је у Београду радила на томе да кнез Михаило пристане на овај предлог истовремено наваљујући заједно с Пруском на Русију, да и она пристане, ако би се бар још шабачки град хтео пустити. Русија, не могавши да се одвоји од осталих сила, попустила је и пристала.¹³⁶ Ситуација у Црној Гори није ишла у прилог Србији, напротив. Околности су биле крајње неповољне те је могућност доброг исхода по српске интересе деловала бледолико. Француска и Русија су изнеле предлог протокола другачији од турско-енглеског у томе што не допушта тврдњу да је бомбардовање средство законите одбране; што је тражио материјалне гаранције за обезбеђење вароши; што је захтевао јурисдикцију српску над Турцима, а не њихов одлазак из земље и препоручивао је да се извиди да ли се осим Сокола и Ужица, још које утврђење може порушити.¹³⁷

Кнез је саветовао Ристићу у писму од 23. јула да покуша да што више продужи ток конференције, како би Србија имала времена да се што боље припреми за рат, који је у том тренутку деловао као неминовност. Писао му је да не увиђа другога исхода него рат с Турцима, и то рат до смрти (*une guerre à mort*)¹³⁸, како је нагласио у писму. Након одређених српских поступања, као последице француских и руских претњи да ће напустити конференцију и тиме оставити интересе Србије на (не)милост осталих сила, настављено је са преговорима. Највећа спорења су била око броја војника које Србија може држати. Договорено је да Турска смањи број војника у посадама а да ће последично томе Србија смањити број својих трупа.¹³⁹ На десетом и последњем састанку усвојен је коначни изглед споразума, па је тако Канлички протокол од 12 чланова званично усвојен 23. августа и његов резиме је био следећи; Соко и Ужице руше се; изузев градова, Турци излазе из Србије, па и из београдске вароши. Зна се да су се још по хатишерифу из 1830.

¹³⁵ Исто, 134.

¹³⁶ Исто, 140.

¹³⁷ Исто, 142.

¹³⁸ Исто, 144.

¹³⁹ Исто, 150.

године сви Турци, што су остали у Србији изван градова, имали иселити, па и они из вароши Београда, за годину дана, али то не само да није извршено у остављеном року, већ је хатишериф из 1833. године тај рок продужио за још пет година, а Турке у београдској вароши је остављао за свагда. То су „користи“, које је Србији донео овај протокол.¹⁴⁰

Заузврат, Србија је имала да плати надокнаду за оштећене Турке, док никакву материјалну надокнаду за сопствене губитке није добила. Уместо башибозука („паравојних формација“) у градове Шабац, Смедерево, Фетислам и Београд улази регуларна војска. Неприхватање одредби конференције водило је у директни рат са Турском, у ком би на њеној (турској) страни биле готово све велике силе, што би имало тешке и несамерљиве последице по Србију.¹⁴¹ Кнез Михаило, делећи осећај горчине са читавим српским народом, у својој прокламацији поводом усвајања завршног документа Канличке конференције је покушао да оснажи Србе и да одржи колективни дух на високом нивоу, колико је то било могуће. Имао је спреман говор у случају избијања рата са Турском, али је за ову прилику дао мало помирљивији говор, ипак не одступајући у начелу од зацртаних циљева, од којих је један остварен 5 година касније коначним одласком турских посада из Србије и рушењем њихових утврђења.

¹⁴⁰ Исто, 154.

¹⁴¹ Исто, 156.

Београд и Цетиње- две српске престонице и једна дипломатска мисија

Односи две српске престонице и два српска двора су били условљени са једне стране ширим процесима и већим догађањима на европском нивоу (на које ове две државе нису могле утицати) и са друге стране њиховим (често, али не увек) истоветним тежњама и аспирацијама у контексту решавања „српског питања“ на Балкану. У тренутку када је Србија потписала Канлички протокол, Црна Гора је била изнурена ратом са Турском и преговарала је о примирју и обустави непријатељстава, док ју је од сигурне пропасти спасила само руска интервенција, која је зауставила турско напредовање које би у супротном резултовало освајањем Цетиња и потпуним сломом црногорске државе.

Порта је у догађајима након конференције у Канлици желела да искористи тешку ситуацију у којој су биле Србија и Црна Гора како би их додатно удаљила једну од друге и држала тако развојене, али ни ту нису стали већ су радили на томе да окрену Црну Гору против Србије. У складу са тим је Порта поклонила Црној Гори милиона ока жита, а султан 250.000 гроша. Кад је Султан примио црногорску депутацију питао ју је, да ли је Црна Гора имала, у последњем рату, било каквог договора са Србијом, те је претио да ће он сам собом повести војску на Србију, ако се она макне. Великаши турски су дражили Црногорце против Србије.¹⁴² Ово јасно указује на то колико је Порта зазирала од заједничке сарадње балканских народа и држава, те колико је (са правом) сматрала да је Србија главни генератор те сарадње и централна сила Балкана. Што се тиче војне сарадње, она је постојала много пре потписивања војне конвенције у Венецији 23. септембра/5. октобра 1866. године. Примера ради, а у складу са неодвојивошћу турских притисака на Србију од њених ослободилачких активности изван државе, велику пажњу и протесте је код Порте изазвала војна помоћ Србије Црној Гори у виду шест топова, велике количине муниције за исте и једног српског официра да буде инструктор за исте. На састанку 7. марта 1866. године турски министар се „пожалио“ Ристићу да су до њега стигле вести о овој војној испоруци; тврдио је да су топови фабриковани у Крагујевцу, одатле послати на Топчидер па преко Аустрије су завршили у Котору.¹⁴³ Србија је и пре и после ове испоруке Црној Гори слала помоћ у оружју, муницији, војним инструкторима, новцу, па

¹⁴² Исто, 226.

¹⁴³ Исто, 436.

чак и храни, када би у земљи била глад. Кулминација добрих односа, нарочито на нивоу два суверена, кнеза Михаила и књаза Николе, јесте свакако споразум о заједничкој војној сарадњи и уједињењу српских земаља, чији је формални назив „Уговор између Србије и Црне Горе од 23. септембра {5 октобра} 1866. године.“¹⁴⁴ Уговор је био тајне природе и конспиративног карактера. У име Србије је иступао пуномоћник Началника Министарства Иностраних Дела, Милоје Лешјанин, а у име Црне Горе војвода и сенатор Петар Вукотић. Уговор се састојао од 12. чланова и његов садржај ћемо укратко изложити у наставку:

1. Заједнички рад на припреми устанка против Турске како би се читав српски народ у Турској ослободио од Турака и спојио у једну српску државу,
2. Књаз Црне Горе свечано обећава да ће Црну Гору придружити и ујединити са том великом државом, признајући кнеза Михаила за владоца те свесрпске државе,
3. Уколико до таквог развоја догађаја дође, црногорском господару и његовој породици се гарантују књажевско достојанство и материјално збрињавање,
4. Свим становницима Црне Горе се уласком у ту државу гарантује статус исти као поданицима у Србији, исто важи и за војну и цивилну администрацију,
5. Оба кнеза су се обавезала на споразумевање са народима у Турској, да се придобију као савезници, те да се ради на дипломатском пропагирању ове борбе,
6. Књаз Никола се обавезује да ће се у случају рата одазвати на позив Србије и ући у рат, а заузврат може очекивати од Србије помоћ и подршку,
7. Без договора са Србијом и без знања Србије, Црна Гора неће ништа чинити против Турака, нити у преговоре са турском улазити у случају избијања рата,
8. Уговор који је потписан има се држати у највећој тајности и почиње да важи чим се од стране оба владоца потврди и потврдне се ноте размене, што се има учинити у Београду најкасније за три недеље.¹⁴⁵

За крај ћемо поменути и „бугарски фактор“ у односима Србије и Црне Горе. Реч је о неизоставном и свестраном Георги С. Раковском и његовој дипломатској посети црногорској престоници у својству представника Србије. Наиме, после Канличке конференције која је за Бугаре у Србији значила гашење свих видова организовања до

¹⁴⁴ Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила: (први балкански савез)*, 486.

¹⁴⁵ Исто, 486-489.

даљњег (самим тим и нестанка и „Дунавског лебеда“ и Прве бугарске легије, које је руководио Раковски), за Раковског је пронађен нови, тајнији и суптилнији начин деловања, кроз службу у српском Попечитељству иностраних дела. У складу са тим, кренуо је из Србије ка Црној Гори у првој половини марта 1863. године под именом С. Пападопулос, где се састао са књазом Николом и упознао са владајућим круговима Црне Горе, те упознао њих са стањем у бугарском националном покрету чиме се међусобна сарадња балканских народа, уздрманих тешким догађајима од 1862. године, учврстила.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Veselin Nikolov Trajkov, *Georgi Stoikov Rakovski: a great son of Bulgaria and a great friend of India*, 130.

Србија и Румунија- питање оружја и могућности сарадње

Пре одласка на Цетиње, Раковски је имао свог удела и у транспорту руског оружја преко Румуније и Бугарске до Србије, што је најважнији догађај из периода српско-румунских односа у шестој деценији 19. века, а нарочито када је реч о кнезу Михаилу и кнезу Кузи. Непосредно након догађаја око бомбардовања Београда и српско-турских борби у граду, Илија Гарашанин шаље Атанасија Николића као специјалног изасланика српске владе у Русију да тамо набави, преко својих привредно-инжињерских веза 60.000 пушака за Србију и да их преко Румуније тајно допреми у Србију, која се убрзано наоружавала у исчекивању рата са Турском. Николић је за кратко време успео да набави више од половине, око 39.000 пушака, али се онда наметнуо проблем њиховог транспорта кроз Румунију (која је била аутономна кнежевина, као Србија).

Ту се поново указала потреба за Раковским, који се после распуштања Легије и Лебеда повукао у Неготин и ту добио позив српских власти за нови ангажман. Прихватио је да организује превоз оружја од Крајове у Румунији до границе са Србијом на Дунаву.¹⁴⁷ Преко 450 кола оружја које је из Русије ишло преко Молдавије и Румуније ка Србији је веома узнемирило Порту. Чим је сазнала да је оружје ушло у Румунију затражила је од кнеза Кузе да га заплени за Турке. Овај турски захтев су потпомагале Енглеска и Аустрија, док је кнез Куза, уживајући француску и делимично руску заштиту, могао да одолева неко време и оклева са испуњењем овог захтева, који се ускоро вратио као ултиматум.¹⁴⁸

Јован Ристић је одмах по избијању проблема са транспортом оружја ургирао код румунског представника у Цариграду, секретара Калимакија, да настоји да кнез Куза одбије овај захтев Турака, што је и учињено након потврђивања гаранција да му Француска и Русија „држе леђа“.¹⁴⁹ Након тога је кренуло ка Румунији преко Варне 27. новембра 1862. године 4.000 војника како би запленили ово оружје код Видина пре него што би ушло у Србију. Све велике силе су сада притискале кнеза Кузу да испита порекло оружја и све око испоруке како би се утврдило о чему је реч и како би се смирила uzavрела атмосфера. Кнез Михаило је 4. децембра телеграфисао великом везиру и европским

¹⁴⁷ Ibid, 129.

¹⁴⁸ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, 179.

¹⁴⁹ Исто, 180.

министрима спољних послова објашњавајући порекло набавке оружја и негирајући ратоборну намеру иза истог.¹⁵⁰ Одговори кнеза Горчакова (руског министра спољних послова), Бизмарка (пруског министра спољних послова) и Друен де Луиса (француског министра спољних послова) су били крајње повољни по српске интересе и оснажили позицију Србије, те је ситуација окренута у корист Србије. Истовремено, како не би остале само на нивоу дипломатског одговора, обе кнежевине (Србија и Румунија) покренуле су своје трупе ка граници са Турском, која је увелико гомилала снаге на истим, у случају неповољног исхода по њу. На тремеђи Румуније, Србије и Турске су стајале три војске једна до друге; две да бране, а трећа да ономогући пренос оружја. И опет се оружје мирно пренело. Првог дана нове 1863. године је и последњи сандук са оружјем био на српској обали, а пушка ни једна није опалила иако је било тренутака, када се мислило, да је сукоб неизбежан.¹⁵¹ Упорношћу и истрајношћу Кузе и Михаила, те њихова одлучност и непоколебљивост пред великим силама, успела је да донесе балканским хришћанским народима нову победу у њиховим тешким и дугим напорима за слободом и независношћу.

Догађања око транспорта руског оружја у Србију су на одређени начин били парадигма српско-румунских односа тога доба, а нарочито односа кнеза Кузе и кнеза Михаила, који су често излазили из оквира формалности и ишли до срдачности и искреног пријатељства. Кнез Куза се у својим наступима пред Портом хвалио својим пријатељством са кнезом Михаилом, па чак и „претио“ Порти снагом Србије, те су се Турци жалили европским представницима на ово пријатељство, сумњајући да је крајњи циљ ове сарадње отцепљење ових двеју трибутарних кнежевина. Додатно су сумњичави били због српских поклона који су долазили у Букурешт као знак захвалности за помоћ око транспорта оружја и због присуства српских официра на румунским војним маневрима, те су тако Турци сумњали на постојање једне „дунавске алијенације“.¹⁵² Нови тон односима дао је пољски Јануарски устанак из 1863. године, који се на веома сличан начин одразио на Србију и Румунију.

Са једне стране, велики број пољских емиграната је био у обе земље још од пропасти пољског устанка 1830. године и обе стране су сарађивале са овим деловима пољске

¹⁵⁰ Исто, 185.

¹⁵¹ Исто, 204.

¹⁵² Исто, 244.

Видети и: Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила : 1860-1868.*

имиграције, која је била тесно везана за француску, али су (и Срби и Румуни) морали бити обазриви због става Русије по овом питању (који је наравно био против сваког потпомагања пољских напора за ослобођењем). Примера ради, из Београда, где је добио руски пасош, за Варшаву је 29. децембра 1859. године кренуо Антоније Језорањски, пољски револуционар који је у Србији путовао, живео и радио одређено време, да би учествовао у подизању устанка у Варшави, те да би се прославио као генерал у бици на Кобиланки, где су пољски устаници поразили руске снаге.¹⁵³ Како би утицале на ток устанка, који се у великој мери договарао и организовао из Румуније, од стране тамошње пољске емиграције, Русија и Аустрија су почеле притискати Порту да војском заузме Влашку и Молдавију и неутралише ове активности.¹⁵⁴ У складу са тим, Турци су почели са гомилањем снага на Дунаву, нарочито у Рушчуку, али и на граници са Србијом, одакле је на позив Порте Осман-паша, валија босански, ка граници кренуо са 25.000 башибозука.¹⁵⁵ У исто време ка Румунији су кренуле и руске и аустријске трупе те кнез Куза чини неочекивани потез, оборивши турски устав 2. маја 1864. године, прогласивши ослобођење сељака од спахија, те добивши народну подршку крену у Цариград где се са Портом нагодио о новом уставу. Тиме је олакшао своју позицију али је оставио Србију, свог савезника, саму на милост и немилост Порте и њених покровитеља. Куза се приближио Порти на уштрб добрих односа са кнезом Михаилом и Србијом. Кнез Куза је пао са власти 1866. године, те се отворила нова могућност за побољшање односа са Србијом. То је довело до потписивања „Уговора о савезу између Србије и Румуније (20 јануара/1 фебруара 1868)“.¹⁵⁶ Овај уговор је био мањег интензитета и значаја од оних потписаних са Црном Гором, Грчком и Бугарима. Наиме, влада Кнеза Михаила није покушавала да укључи и Румунију у лигу балканских народа против турске царевине. За њу је било довољно да са Румунијом закључи уговор савеза пријатељства и да на тај начин олакша суседне и трговинске односе. Такав је уговор закључен почетком 1868. године.¹⁵⁷

¹⁵³ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Учествовање пољских револуционара у животу Београда почетком друге половине XIX века*, Београд, Београдски графички завод, 1967, 6, преузето из: *Годишњак града Београда* књ. 14, 1967.

¹⁵⁴ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, 311.

¹⁵⁵ Исто, 315.

¹⁵⁶ Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила: (први балкански савез)*, 519.

¹⁵⁷ Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 42.

Србија и Грчка- односи у сенци Критског устанка и бугарског црквеног питања

Чим је „афера“ око доласка руског оружја преко Румуније у Србију завршена, за балканску сарадњу (и Раковског) је отворено ново питање; наиме, избијањем пољског устанка и револуционарним комешањима у Италији и Мађарској се желела искористити прилика да и балкански народи и државе, здружени у један савез, искористе тренутак за своје циљеве оличене у ослобођењу и уједињењу. У том својству, Србија шаље Раковског у посету двома савезничким престоницама. Као што је већ описано, у Црној Гори је посетио Цетиње, књаза Николу и учврстио везе са тамошњим двором и политичком елитом, да би се затим упутио ка Атини зарад даљих преговора. Тамо се убрзо упознао са водећим круговима, остваривши контакт са Анастасиасом Манакисом, регентом Вулгарисом, државником Кумундуросом, војним заповедницима Коронеосом и Леотсакасом, ветераном рата за ослобођење Канарисом и бројним другим значајним личностима из грчког политичког и војног живота тог времена.¹⁵⁸ Међутим, ситуација у Грчкој је тада била далеко од добре; краљ Отон је био свргнут у народној побуни и потпуна анархија је владала у земљи. Као што је сам Раковски извештавао у тајном писму српској влади, да тамо влада тотална анархија.¹⁵⁹ Поред тога, видео је велики уплив Енглеске на пораст анти-Словенских сентимената код Грка, који су почели да продиру и у „ниже“ слојеве становништва и да клизе ка шовинизму. То је рађено плански, пошто је Енглеска још раније нудила Грчкој своју помоћ и територијална проширења (што на острва, што на копну, ка северу, готово до Дунава, на уштрб других балканских народа), како би је одвојила од свеопште балканске сарадње у којој је видела велики уплив руског утицаја.¹⁶⁰ Раковски је искористио боравак у Грчкој да се упозна и са Хаџи Христом, бугарским војним заповедником и херојем грчког рата за независност, који му је поверио свог сина по имену Георги да га поведе са собом и направи од њега просвећеног револуционара и борца за бугарско ослобођење. Пошто је видео да је ситуација у Грчкој по питању заједничке сарадње балканских народа у том тренутку веома лоша, Раковски је кренуо назад за Београд. Као свог заменика у Атини је оставио Марка Балабанова,

¹⁵⁸ Veselin Nikolov Trajkov, *Georgi Stoikov Rakovski: a great son of Bulgaria and a great friend of India*, 130.

¹⁵⁹ Ibid, 131.

¹⁶⁰ Ibid.

тадашњег студента на Атинском универзитету. У повратку је поново свратио до Цетиња, где је оставио Христовог сина Георгиа да о његовом васпитању брине Нићифор Дучић.¹⁶¹

Ипак, ова активност Раковског је имала споредни карактер у односу на оно што је пресудно утицало на српско-грчке односе у овом периоду; Критски устанак. Био је то други и највећи од сва три устанка Крићана против Турака и трајао је три године, од 1866. до 1869. године. Са правом се веровало да ће овај устанак подстакнути слична подизања потлачених народа широм Балкана, што је вероватноћа која није била отклоњена до самог краја и коначног гушења ове побуне. Међутим, Краљевина Грчка, као и Хетерија (тајно удружење грчких револуционара и ослободилаца) се није усуђивала да отворено уђе у борбу, али је хтела да Србија то уради, знајући да једино она може да подстакне свеопшти устанак балканских народа. Као што сведочи Јован Ристић, ни грчка влада ни Хетерија нису пристајале да Грчка уђе отворено и званично у борбу, а и једни и други су позивали Србију да то учини.¹⁶² Србији је нуђено да потпише споразум не са грчком владом, већ са Хетеријом (дакле неформалном организацијом) о узајамној помоћи и подршци у случају српског ангажовања у овом сукобу. Турци су такође знали да без Србије нема свеопштег рата и устанака на Балкану, па су у својим војним плановима (што ће бити обрађено у наредном одељку) предвиђали као први корак у том случају заузимање Србије и тек затим гушење побуњених народних маса. У складу са тим, Србија је радила на склапању једног озбиљног и свеобухватног споразума са Грчком, исчекујући реакцију Турске. Међутим, пошто Грчка званично није хтела да уђе у овај рат на страни својих сународника, илузорно је било очекивати да то учини Србија, што је наравно и био случај. Грчко ћутање је ослободило Србију од свих обзира, који би јој могли сметати у преговорима који су вођени у Цариграду. Хетерија, коју је предводио Кумундурос, продужила је са руковођењем Критског устанка без обзира на српске разлоге, које је време у потпуности оправдало.¹⁶³ Преговори са Грчком око савезништва су били дуги и тегобни. Грци су рачунали да ће се „нагодити“ са западним силама, које су радиле против руског присуства на Балкану, како би остварили своје партикуларне циљеве.¹⁶⁴

¹⁶¹ Ibid, 132.

¹⁶² Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, 453.

¹⁶³ Исто, 460.

¹⁶⁴ Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, 39.

Ипак, неуспех на Криту је показао грчким државницима, колико су била празна њихова надања да ће западне силе срушити Турску само за љубав Грчке, јер тиме и даље не би било решено Источно питање. Преговори са Србијом су стога поново почели и овога пута, уз помоћ Русије, они су пуним успехом крунисани. Уговор за заједничку радњу био је закључен у јесен 1867. год., ратификован у децембру и том приликом је продужен рок и назначен за месец септембар, а војна конвенција, као саставни део тога уговора, закључена је у пролеће 1868. год. и њене су ратификације измењане само неколико дана пред убиство кнеза Михаила.¹⁶⁵ Нарочито је значајна војна конвенција од 16 чланова коју су потписали у име Србије Франтишек Зах, артиљеријски поручник српске војске и са грчке стране Н. Манос, мајор грчке војске, у којој је јасно описано и разрађено заједничко деловање у случају избијања свеопштег рата против Турске.¹⁶⁶

Као што је на неколико места у претходним деловима рада речено, српско-грчке односе је „кочио“ и „гушио“ нерешени проблем бугарске цркве. Србија је са једне стране хтела да посредује у овом спору зарад заједништва у табору балканских народа и држава, а са друге су је и Грци и Бугари својевољно и произвољно увлачили у овај сукоб „на своју страну“ када им је то одговарало. Порта је користила ову расправу да додатно завади две стране и да додатно себи приближи Бугаре. Чомаков, главни вођа бугарски у Цариграду, чак је и Србији саветовао да се присније веже са Портом. Усред турских обећања о помоћи у црквеном питању, бугарски националисти су убрзо „променили страну“; примера ради, бугарски лист „Саветник“ је писао како ће тесна веза са Турском сачувати Бугаре, да се не прелију ни у Србе ни у Грке.¹⁶⁷ Када би се међусобно свађали, једни друге би Грци и Бугари оптуживали да су „следбеници планова кнеза Михаила“, чиме се званична Србија желела увући у овај спор и нарочито у спор са Турском.¹⁶⁸

Чак је и Критски устанак утицао на ову ситуацију, јер су се цариградски Бугари, изразивши подршку султану у овом спору са устаницима, надали одређеним црквеним привилегијама. Порта је обећавала Бугарима да ако буду мировали, даће им више него што им је понудила Патријаршија, као и то да ће их прогласити за засебну народност

¹⁶⁵ Исто, 39-40.

¹⁶⁶ Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила: (први балкански савез)*, 515-519.

¹⁶⁷ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, 225.

¹⁶⁸ Исто, 233.

(милет) у оквиру царства.¹⁶⁹ Овај проблем се након проглашења Бугарске Егзархије није решио већ напротив, ситуација се погоршала, јер је грчко-бугарски сукоб остао и „унапређен“ је анатемисањем нове бугарске цркве од стране Васељенске патријаршије, а уз то су се наметнула и два додатна проблема, један нови и један стари. Нови проблем је био раније описана политика бугарске цркве, која је била готово искључиво национална и „бугаризаторска“ према српском становништву у Османској империји које није било под патронатом српске цркве. То је изнова отворило и дало нови импулс питању обнове Пећке патријаршије или макар проширивања надлежности и домашаја српске цркве у тим крајевима који су били на удару бугарске црквене и просветне пропаганде и делатности. Тако је са једне стране била Цариградска патријаршија која је била оруђе панјелинистичке пропаганде и хтела је да појелини све словенске крајеве а нарочито јужне који су улазили у састав старе Византије¹⁷⁰ а са друге је била Егзархија која је ступивши у живот и рад одмах почела деловати не као словенска тј. заједничка установа за Србе и Бугаре, већ као искључиво бугарска. Због тога је од првог дана отпочета борба.¹⁷¹ Црквени проблеми су се тако надовезали на све остале и остали непремостива препрека за дуготрајну сарадњу.

¹⁶⁹ Чедомир Марјановић, *Историја српске цркве*, Београд: Арс Либри, 2001, 319.

¹⁷⁰ Исто, 330.

¹⁷¹ Исто, 331-332.

Предаја градова- нове околности и нова политика

Круна друге, осмогодишње владавине кнеза Михаила, било је коначно решавање питања турских тврђава и војних посада у Србији, што је било зацртано као главни унутрашњи циљ његове политике, без ког није било могуће ни веће и озбиљније ангажовање на спољашњем плану, због постојања непрестане претње од избијања сукоба са Турцима унутар земље. За начин добијања градова веома је значајан био тежак положај у ком се Турска тада налазила. Устанак на Криту је буктао другу годину заредом и претио даљим распламсавањем широм читавог Балкана, а уз то су блискоисточне провинције царства биле уздрмане побуном у Сирији. Уз то, Аустрија је изашла поражена из недавно завршеног рата са Пруском, од ког се још опорављала и вршила је унутрашњу „рекомпозицију“, преговарајући са вечито незадовољним и на побуну увек спремним мађарским елементом у држави, те није била претерано заинтересована за уобичајено мешање у балканске послове. У складу са тим, Србија је одлучила да је прави моменат да поново, овај пут и дефинитивно, покрене и реши питање градова са Портом. Ристић је предлагао једно формално обраћање Порти, писмом кнеза Михаила великом везиру, у ком би се обратио предусретљиво и ласкаво султану, захтевајући примопредају градова. У случају да Порта одбије, уследило би обраћање гарантним силама, што би оснажило српску позицију на суду званичне Европе и јавног мишљења.¹⁷² Турски одговор је био такав да је рекао да повољном одговору Србије на ово питање проблем праве јавно мњење у Турској, које се не би сложило и не би благонаклоно гледало на предају градова, као и султан чију би позицију то у великој мери уздрмало.¹⁷³

Нове околности су довеле до попустљивости турског става, а оне су се огледале првенствено у чињеници веће ангажованости Русије и Француске за судбину Балкана, услед раније поменутих проблема у Отоманској и Аустријској царевини, те продубљивању кризе изазване устанком на Криту и у Сирији. Сада је Дамоклов мач рата као сталне претње висео над главом Порте, а не српске владе, као што је то било у претходној етапи борбе за градове, током 1862. године, када је ситуација у виду војне погодности за рад и подршке јавног мњења била обрнута. Сада је Порта била притиснута

¹⁷² Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868*, 466.

¹⁷³ Исто, 476.

и сада се она прибојавала отварања „трећег фронта“ против ње у Србији. У складу са тим, почетком 1867. године, тачније 16. јануара Али-Риза паша, заповедник београдске тврђаве, известио је кнеза Михаила да је питање о градовима решено на по Србију повољан начин, не дајући никакво подробније објашњење.¹⁷⁴

Месец дана касније, након преговора у Цариграду између новог француског посланика у османској престоници Буреа (који је дао нови тон овим разговорима, заступајући у великој мери српске интересе), Јована Ристића и Али-паше, издате су три могућности под којима би Порта пристала да уступи градове Србији;

1. Да се преда кнезу Михаилу заповедништво над градовима, у којима би остале муслиманске посаде,
2. Да мешовите посаде састављене у једнаком броју од муслимана и Срба буду подвргнуте врховној команди кнеза,
3. Да се чување градова повери кнезу, те да се из истих изведу муслиманске посаде и замене српским војницима, с једним тим условом, да се турска застава вије на градским зидинама поред српске.¹⁷⁵

Пошто је кнез Михаило пристао на трећу опцију, 14. марта је осванула у Београду свечана прокламација којом је обавестио народ да је султан решио да му повери заповедништво над градовима у Србији, у којима ће српска војска заменити турску под условом да се поред српске ту и даље вијори и турска застава, што је ипак била симболична цена за уклањање овог великог проблема и стога је застава остала као једини материјални доказ српског сизеренства Порти и султану. Свечаности у Београду због одласка кнеза Михаила у Цариград на званичности и формалности око примопредаје градова описао је Јован Ристић рекавши да је у суботу, 18. марта Београд био окићен свечаним рухом. Кнез Михаило пролазећи кроз густе редове радосно узбуђених Срба, свратио је у Саборну цркву, да се помоли Богу за срећан пут и затим је сишао на Саву и кренуо пут Цариграда, испраћен громким и искреним поздравима одушевљенога народа, који је испунио сву савску обалу и сва узвишена места на Калемегдану дивно украсио.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Исто, 549.

¹⁷⁵ Исто, 561.

¹⁷⁶ Исто, 584.

Тамо је кнез провео више од десет дана у разним свечаностима, али ни преговори нису запостављени, па се разговарало о питању преосталих турских имања, премештају гарнизона, њиховом одласку у Рушчук, померању топова и муниције и томе слично. При расстанку 30. марта кнез се опростио од султана и понео од њега ферман који му је поверавао градове у Србији.¹⁷⁷ Кнез је дошао у Србију 4. априла, дочекан бројним народом и руководством, а два дана касније је пред српском и турском војском, мухафизом Али-пашом (заповедником београдске тврђаве), митрополитом Михаилом, представницима гарантних сила, државним саветницима и чиновницима те окупљеним народом прочита царски ферман на турском и српском језику. Након читања топови су се огласили а Али-Риза паша је предао кнезу кључеве од градова те су подигнуте на тврђави српска и турска застава. Следио је улазак српске војске у градове; истог дана је запосела Београд, 10. априла Шабац, 12. Смедерево, 14. Фетислам (сада Кладово). Последњи остаци турске посаде из Београда, заједно са заповедником, напустили су Србију 24. априла.¹⁷⁸

Јован Ристић, који је имао великога удела у успешном окончању питања градова, записао је, правилно оценивши значај овог епилога да је кнез Михаило имао двоструког разлога да буде задовољан својим великим и сјајним успехом; јер одлазак турских посада из Србије није био само догађај од историјскога значаја; он је постао и за будућност српску она полазна тачка, којом је обележио српској политици нови пут. Тек пошто су из Србије изашли турски гарнизони, смела је српска влада да „баци свој поглед“ и преко граница кнежевине. Те 1867. године Михаило Обреновић III је био на врхунцу своје славе.¹⁷⁹

Решено питање градова је у земљи дочекано са великим одушевљењем али је било и негативних реакција и последица овог акта. Било је оних који су били незадовољни „нагодбом“ са султаном, гледајући на то као на „издају“ револуционарног пута ослобођења, иако је било јасно да ће ова привремена победа додатно оснажити Србију која неће „скренути“ са зацртаног пута и циља до ког ће ипак на крају доћи оружаним путем, уз изузетке повремених уступака и концесија добијених дипломатским путем. У крајњој мери, дипломатска и војна средства су ишла „руку под руку“ подупирући и оснажујући једно друго, а не контрирајући и не „спотичући“ се. Импликације добијања

¹⁷⁷ Исто, 591.

¹⁷⁸ Исто, 595-596.

¹⁷⁹ Исто, 598-599.

градова на српско-бугарске односе било је распуштање Друге бугарске легије, не због међународних притисака како је то био случај први пут са Првом легијом, већ због разочараности легионара и осталих проблема. Претпоследња година живота и владавине кнеза Михаила се одликовала и у томе што су започети преговори са Аустријом о судбини Босне и Херцеговине, чиме се више почео стављати акценат на решавање српског питања па тек онда општебалканског, што је тренд који ће Намесништво и кнез Милан наставити.¹⁸⁰ Али, да је у плановима постојала и пројектована сарадња свих балканских народа у случају рата са турском и да се од те политике није никада одустало, показале и следећи планови и организације које ћемо изложити у наредном поглављу.

¹⁸⁰ Сузана Рајић, *Велика Британија и градско питање 1866/1867 – Борба за Београд*, Београдски историјски гласник / *Belgrade Historical Review* 4 (2013), 123–140.

4. Државни и политички планови за ослобођење и уједињење

Због ограничености у смислу простора за излагање, а и како не бисмо превише отишли од основне теме истраживања назначене у наслову, на овом месту ћемо, пре навођења завршне речи у закључку, споменути два документа, један са почетка и други са краја Михаилове друге владавине, који јасно показују да деловање у овом и наредном периоду није било *ad hoc* и „напамет“, већ да су се Срби озбиљно и систематски припремали за посао ослобођења и уједињења, те да је пут до тог циља био тежак, дуг и мукотрпан. Остали релевантни документи су већ споменути раније у раду, а у првом реду је реч о потписаним споразумима са Бугарима, Црногорцима, Румунима и Грцима.

Национално-ослободилачки комитет

За почетак, осврнућемо се на активности „Тајног национално ослободилачког комитета“ који је деловао у Београду у периоду 1860-1861. године, чији је један од чланова био и кнез Михаило и који је предвиђао у својој садржини и одређено место за бугарски национални покрет, као саставни део шире балканске борбе против Турака.

У Београду је отпочео с радом 1860. г. тајни комитет за припремање и организовање устанничких акција, најпре у Босни и јужној Србији а после и у другим јужнословенским земљама.¹⁸¹ Два основна акта овог Комитета су чинили Мемоар (упуство о раду) и Генерални план (деловања). Циљ је стварање државе јужних Словена. У федерацији, односно конфедерацији јужних Словена се у овом документу рачунало само са три центра, према контурама држава чија су историјска права већ призната. То су биле Србија, Хрватска и Бугарска. У програматском акту који ће Матија Бан саставити касније, после неколико година, додаће се и четврти центар, словеначки.¹⁸² Мемоар је предвиђао једно велико уједињење свих Словена у једну државу са центром у Русији, што је разумљиво пошто је био намењен владајућим круговима Русије, од којих је очекивана материјална и

¹⁸¹ Андрија Раденић, *Документација тајног национално ослободилачког комитета у Београду 1860-1861*, Београд: Београдски графички завод, Годишњак града Београда, књ. 14., 1967., 61.

¹⁸² Исто, 63.

политичка помоћ и подршка. Иван Сергејевич Аксаков се сматра једним од оснивача и чланова овог тајног, шесточланог комитета. Он је био представник Словенског комитета из Москве, на специјалном задатку у Београду.

Са друге стране, Генерални план је више пута мењан, коригован и допуњаван, те подељен на више глава. Прва глава је говорила о циљу и путевима којима ће се ићи. У другој глави је реч о органима организације, односно предузећа, подухвата, како ту стоји. Трећа је посвећена акцији Централног комитета. Четврта- акцији агенција, агентура. Следећа глава је опет обележена бројем четири и по и то у оба примерка, што показује несмотреност Бана приликом састављања документа. Пета глава, тј. шеста, у оригиналу говори о организацији одреда. Шеста глава, односно седма, постоји само у „копији“, и садржи спецификацију трошкова, у износу од 100.000 царских дуката, која је затражена у виду зајма из Русије.¹⁸³ Одмах у првој реченици утврђује се циљ- ослобођење српских крајева од отоманског јарма и то устанком, уз одбацивања алтернативе у виду чекања повољних прилика да се ослобођење добије страном интервенцијом, па чак и од стране оружаних снага Србије, како би се избегле непотребне компликације.

У другој глави се јасно указује заверенички профил организације; главни орган, мотор свега је тајни Комитет у Београду, састављен је од шест чланова, везан свечаном заклетвом да чланови неће никада напустити организацију, да ће у њој истрајно радити свим могућим средствима, по цени свих личних жртава, и да ће све држати у највећој тајности.¹⁸⁴ Прва обавеза Централног комитета јесте изградња организације поузданих агената који би се слали у погранична подручја ради планирања и спровођења акција.

У трећој глави су прецизирани задаци Централног комитета. Пре свега је у питању набавка новчаних средстава неопходних за припремање и спровођење устаничких акција. Потребно је набавити 100.000 аустријских дуката „било у Русији, било код Грка, било у Аустрији“ до краја 1860. године. Јасно је наглашено на шта ће бити потрошен новац; четвртина на опрему за 5.000 људи, сабраних у одреде дуж границе, четвртина би се

¹⁸³ Исто, 64.

¹⁸⁴ Исто, 65.

чувала као резерва до избијања устанка а половина би се утрошила за куповину „пушака, барута бисквита, обуће“, те за плате агената и њихових курира и сличне трошкове.¹⁸⁵

У „копији“ исписаној руком Матије Бана предвиђају се преговори само са представницима Хрвата и Мирдита (Албанаца хришћана), док о преговорима са српским званичницима нема речи. Ту су формулисани и интерни задаци Комитета у 7 тачака:

1. Оперативни план за оружану борбу-почети са герилским ратовањем, док ће се завршити великим ослободилачким ратом.
2. Пројекат за привремену владу- како би се избегла могућност војне диктатуре.
3. Пројекат за организацију административне управе.
4. Пројекат за реформу друштвеног поретка- укидање феудалног система.
5. Прокламације хришћанском и муслиманском становништву.
6. Штампане брошуре на француском о историјским правима српског народа, која би се делила у Паризу по избијању устанка.
7. Организовање Народне скупштине- како би се изгласала конституција ослобођених земаља и њихово уједињавање у кнежевину Србију.¹⁸⁶

У поглављу о агентима се наводе подаци које агенти треба да прикупе на терену и доставе Комитету. Реч је о следећим подацима:

1. Број, име и положај сваког града, варошице и села дотичног подручја,
2. Број муслимана, православних и католика способних за оружје,
3. Све о турским складиштима оружја и хране.
4. Све о конфигурацији тла, рекама, планинама, шумама погодним за борбе и сл.
5. Имена најугледнијих муслимана и најимућнијих хришћана сваког места.
6. Имена свих хришћана с којима је успостављена веза и индикација лица која долазе у обзир да буду ангажована у администрацији или примљена у војску.¹⁸⁷

У петој, тј. шестој глави је описано како треба да изгледа организациона шема војних формација. Према процени чланова Комитета, устанички покрет би могао имати око

¹⁸⁵ Исто, 66.

¹⁸⁶ Исто, 66-67.

¹⁸⁷ Исто, 67.

70.000 хришћанских бораца и то 30.000 Босанаца, 30.000 мирдита, 5.000 „иностраних“ из Србије и Хрватске те 5.000 Црногораца. Сви подаци о току операција, формацијама одреда и укупној бројчаности су скицирани лаички и на брзака, те су пуни неправилности.¹⁸⁸ У последњем поглављу, где је реч о суми од 100.000 дуката зајма, наводи се за шта би тај новац био утрошен;

1. За опрему одреда изван територије Турске, најмање 30.000 дуката;
2. За куповину 10.000 пушака 20.000 дуката;
3. За складишта муниције, за поклоне Мирдитима, за трошкове агенција, за путовања и сл. око 25.000 дуката;
4. За издатке на устаничкој територији, док не почну притицати средства из пореских и других домаћих извора 25.000 дуката.¹⁸⁹

Иако је његова реализација ипак у великој мери остала само „на папиру“ овај документ је послужио као добра полазна основа за будућа организовања и деловање, од којих су многа описана у претходним етапама овог рада, било да су јавног или тајног карактера. Сада ћемо видети како је изгледао један свеопшти и свеобухватни план за војни одговор у случају турског напада на Србију и почетка рата који би се проширио на свеопшти устанак балканских народа и завршио њиховим тријумфалним ослобођењем од турског јарма и уједињењем у националне државе, што је први свеобухватни војни план, са комплетним распоредом и читавим организационим и материјалним покрићем.

¹⁸⁸ Исто, 69.

¹⁸⁹ Исто, 70.

Пројекат Љубомира Ивановића

Тај план је био „Проект“ Љубомира Ивановића, пуковника српске војске. Ивановић је, што је за потребе нашег рада нарочито битно напоменути, имао изражену функцију у формирању румунске војске, где је једно време био инструктор четама које су заједно са бугарским добровољачким формацијама (које су предводили Георги С. Раковски, Петар Стојанов и Христо Македонски) спремале операције против Турака.¹⁹⁰ Међутим, врхунац каријере му је био када га је Гарашанин поставио 1866. године за војног аташеа Србије у Цариграду, те је са те позиције имао увид у све јавне и тајне планове Србије, што је помогло у састављању његовог „Проекта“ из исте године.

Тај је документ нарочито значајан јер је понудио прву озбиљно и у потпуности разрађену стратегију за ратовање против Турске. Комплетан назив је био „Проект устанка хришћана у европској Турској“. Подаци који су у њему изнети су веома значајни и индикативни те показују нпр. да је војни буџет Србије порастао са 15,35% 1860. године на готово двоструко више када је 1866. године био 28,21% од укупног буџета.¹⁹¹ Исте године се српска војска почиње организовати по принципу стајаће војске а не као до тада народне војске. Поред тога, детаљно је описана тренутна и потенцијално максимална бројчаност војске, у случају избијања рата. Велики акценат и пажња су посвећивани и устаницима широм Балкана, из крајева Херцеговине, Босне, Старе Србије и Бугарске.

За ове последње је планирано да их буде макар 10.000 када за то дође време. Проблем са организовањем Бугара је био тај да сем „људског материјала“ они за „општу ствар“ нису могли да приложе ништа друго. У пролеће 1866. године је основан „Тајни централни бугарски комитет“ који је по инструкцијама из Београда требало да успостави широм Бугарске у свим већим местима пододборе који би били међусобно повезани.¹⁹²

У плану је изложено и војно стање у Турској, њена бројчаност и опремљеност војске, као и могућност пројекције броја војника који би могли бити ангажовани у случају рата на Балкану. Ипак, план потврђује да је Турска као главну опасност, организатора и

¹⁹⁰ Душан Берић, *„Проект“ Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској*, Нови Сад: Матица српска, Зборник за историју, 1983., 151.

¹⁹¹ Исто, 153.

¹⁹² Исто, 155.

инспиратора свега, видела Србију. Приказано је и бројчано стање црногорске, румунске и грчке војске те потенцијална бројност устаника по географској распоређености. „Најглавнија рола у устанку припада неспорно Србији. Срби Босне, Ерцеговине, Старе Србије, па и други; сви Бугари па и сами Грци много на Србију гледе, много се од Србије надају. Ако, дакле, Србија с вољом и потпуном решителности уђе у борбу с Турцима, нема сумње да ћеду сви листом християни устати.“¹⁹³

У општем плану устанка стоји да позив на устанак треба да дође од Србије и Грчке и да је главна ствар да устанак избије истовремено код свих хришћана.

Бугари су са своје стране формирали са Румунима „свету коалицију“ са разгранатом мрежом одбора и пододбора са циљем да припреме народ за општи устанак, за чији почетак ће знак дати „Тајни централни бугарски комитет“ након споразума са „Румунским комитетом“ и тек када устанак избије у осталим деловима Балкана. У читавом плану Љубомира Ивановића највећа брига је била посвећена Бугарима и са те стране су долазила највећа искушења за Србију. Блазнавац је чак писао да би сви они Бугари који не би „под српском моћи били, они би Турке противу нас служили и (у) свему им на руку ишли.“¹⁹⁴

Што се тиче оперативног дела плана, наглашено је да ће најважније, али и најтеже бити, да се српска војска и бугарске чете са грчком војском повежу и споје те тако пресеку пут Турцима ка осталим провинцијама у Босни, Херцеговини, Албанији и Старој Србији. У том смислу је територија потоње Бугарске била кључно бојиште овог очекиваног рата, који ће ипак уследити тек кроз неколико деценија од доношења овог „Проекта“.¹⁹⁵

За остваривање циљева зацртаног у „Проекту“, али у много мањој мери од очекиване, дошло је тек (или већ?) 10 година након његовог доношења, 1876. године у рату који су Србија и Црна Гора водила против Турске, уз помоћ и подршку устаника из Босне, Херцеговине и Бугарске. Ипак, у крајњој мери, слободу балканским народима и коначно решење питања судбине Отоманске империје на Балкану неће донети устанци и тајне делатности већ савез четири балканске хришћанске државе 1912. године.

¹⁹³ Исто, 159.

¹⁹⁴ Исто, 166.

¹⁹⁵ Исто, 171.

5. Закључак

Период друге владавине кнеза Михаила, који је у овом раду анализиран првенствено са становишта односа са Бугарима, обележен је постављањем бројних темеља за оно што ће бити изграђено тек у будућности, много времена након убиства кнеза и у складу са тим наглог престанка једне активне и плодносно спољне политике. У овом периоду су први пут установљени на озбиљан и одговоран начин војска, дипломатска служба, унутрашња управа и владавина закона а не личности, а балканска политика, као не једина али дефинитивно „најлакша“ могућност да се Србија избори са вишевековним турским ропством, доведена је до врхунца уједињавањем балканских држава у низ билатералних уговора и савеза, којима је у првом плану „кумовао“ кнез Михаило својом прозирношћу, продорљивошћу и харизмом. Образован на европски начин, био је у контакту са бројним европским дворovima и пре повратка у земљу после вишегодишњег изгнанства и у складу са тим умео да научено примени у великој мери у својој земљи, узимајући у обзир и имајући у виду све њене специфичности, врлине и мане. У складу са тим, великог ослонца је налазио у Бугарима, народу који је веома симпатисао и који је у великој мери сматрао истоветним српском, те му је питање српског ослобођења и уједињења било готово неодвојиво од истог исхода за бугарски народ, па је чак постојала и могућност уједињавања у једну велику јужнословенску државу на чијем би челу био он. Бугари су у Србији за време његове друге владавине сабрани и окупљени, те организовани и потпомогнути у својим револуционарним, просветним, војним, црквеним и свим другим активностима. Београд је, поред Одесе у руској и Цариграда у османској империји, постао трећи центар бугарске активности и организовања, на моменте можда узимајући и примат од друга два. У Србији кнеза Михаила је обучавана и увежбавана прва компактна и стриктно војна јединица, Прва бугарска легија. У Србији тог доба је стварао и живео Георги С. Раковски, једна од највећих личности бугарске еманципације, коју нажалост није дочекао да види сопственим очима, али коју је у великој мери најавио својим преданим деловањем читавог живота. Завршна оцена ове „бугарофилске“, али и крајње практичне и прагматичне политике кнеза Михаила, по нашем искреном суду, а узев у обзир сву релевантну и коришћену литературу, ипак је у претежној мери позитивна, јер је

све оно што је кочило и успоравало српско-бугарску сарадњу до тачке нетрпељивости и непријатељства, ипак уследило после смрти кнеза Михаила, у чему он свакако не може имати никаквог удела у смислу кривице и одговорности. Чињеница је да је Србија са њим имала европског владара који је много тога желео, доста тога урадио али још више тога пропустио да уради бејавши спречен смрћу атентатом у Кошутњаку. Од његове смрти српско-бугарски односи, али и идеја балканске сарадње, замиру на дуги низ година и васкрсавају тек 1912. године, али само привремено, доказујући још једном колико је тежак и нестабилан живот и сарадња међу народима на „брдовитом Балкану“.

6. Литература

1. Андрија Раденић, Документација тајног национално ослободилачког комитета у Београду 1860-1861, Београд, Београдски графички завод, Годишњак града Београда, књ. 14., 1967.
2. Владимир Стојанчевић, „Балканска политика Србије за ослобођење српског народа у Турској 1804-1878“, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 2005
3. Владимир Стојанчевић, „Српско-бугарски односи у западној Бугарској (1804-1918), Институт за политичке студије, Београд, 2005
4. Владимир Стојанчевић, Први српски устанак према Бугарској и Бугарима, Београд, Историјски гласник, 1954.
5. Владимир Стојанчевић, Југоисточна Србија у 19. веку (1804-1878), Ниш, Просвета, 1996.
6. Владимир Стојанчевић, Србија и Бугари 1804-1878, Београд: Историјски институт, 1988
7. Владимир Стојанчевић, „Срби и Бугари 1804-1878.“, Нови Сад, Прометеј, 1995
8. Владимир Стојанчевић, „Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку“, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1990
9. Владимир Ћоровић, „Борба за независност Балкана“, Београд, Балкански институт, 1937
10. Вилијем Дентон, Србија и Срби, Београд, Службени гласник, 2013
11. Георги Константинов, „Вођи бугарског народног покрета“, Београд, 1939.
12. Гргур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић, Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила : (први балкански савез), Београд : Историјски институт, 1963
13. Данко Леовац, Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила 1860-1868, Београд: Службени гласник, 2015
14. Душан Берић, "Проект" Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској, Нови Сад: Матица српска, Зборник за историју, 1983.
15. Јован Ристић, Спољашњи одношаји Србије новијега времена, Друга књига, 1860-1868, Београд, Штампарија Краљевине Србије, 1887
16. Јован Ристић, Спољашњи одношаји Србије новијега доба. Књ. 3, 1868-1872, Београд : Штампарија код "Просвете" С. Хоровица, 1901
17. Леополд фон Ранке, Србија и Турска у деветнаестом веку, Београд, Парна штампарија Дим. Димитријевића, 1892.
18. Љубомир Дурковић-Јакшић, Учествовање пољских револуционара у животу Београда почетком друге половине XIX века, Београд, Београдски графички завод, 1967, Годишњак града Београда књ. 14, 1967.
19. Милош Јагодић, „Насељавање Кнежевине Србије : 1861-1880“, Београд: Историјски институт, 2004.

20. Милош Јагодић, Србија и Стара Србија : (1839-1868) : наслеђе на југу, Београд, Еволута, 2016.
21. Милан С. Пироћанац, Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1895
22. Сузана Рајић, Спољна политика Србије, између очекивања и реалности (1868-1878), Српска књижевна задруга, Београд 2015.
23. Сузана Рајић, Велика Британија и градско питање 1866/1867 – Борба за Београд, Београдски историјски гласник / Belgrade Historical Review 4 (2013).
24. Србија и ослобођење српског народа у Турској, 1804-1912, Зборник радова са научног скупа, САНУ, Београд, 2003.
25. Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса : (1856-1878). Књ. 1, 1856-1866 /приредили Василије Крестић, Радош Љушић; уредник Васа Чубриловић, Београд, САНУ, 1983
26. Слободан Јовановић, „Друга влада Милоша и Михаила 1858-1868“, Београд, Издавачка књижара Геце Кона, 1923
27. Херберт Вивијан, Србија: рај сиромашних, Београд, Службени гласник, 2010
28. Чедомир Марјановић, Историја српске цркве, Београд, Арс Либри, 2001
29. Veselin Nikolov Trajkov, Georgi Stoikov Rakovski, a great son of Bulgaria and a great friend of India, New Delhi, Northern Book Centre, 1987.